

Patrik Lundell

Upplysningen i provinsen

Om läroståndet i Linköping på 1790-talet

”warde ljus! och willfarelserna fly, fördomarne förswinna”
J.A. Lindblom, Kröningspredikan 1800.

Föreliggande uppsats har två syften. Ett implicit, att slå ett slag för lokal idéhistoria, och ett explicit, att förmedla en delvis ny syn på vad – och inte minst var – upplysningen kan tänkas ha varit.

Lokala idéhistoriska studier är sällsynta i Sverige, och i den mån de förekommit har de främst förbehållits lärda miljöer. Enda verkliga undantaget utgör forskning från idéhistorikerna i Umeå. Denna brist är i sig en anledning att ta sig an ämnet; för så gott som varje lokal i riket är idéhistorien oskriven. Annars är det inte svårt att se andra poänger: Det lokala perspektivet skulle kunna upptäcka idéer och föreställningar som kräver nya frågeställningar vilka överhuvud inte ställts på ett högre plan eller där geografin inte ens beaktats. En lokal ansats gör det även möjligt att se det stora i det lilla; lokalen kan ge konkretion. Vidare blir det möjligt att studera idéspridning och idéers funktion. En lokal idéhistoria kan också bli en folkets idéhistoria, en idéhistoria underifrån, och detta alldeles oavsett om huvudpersonen råkar vara bonde eller biskop. Det lokala perspektivet erbjuder även en möjlighet att göra kontinuiteten historiskt intressant. När den lokala ansatsen faller ut som bäst resulterar den i en kulturhistoria som tar hänsyn till den sociala verkligheten och som därför även blir en social idéhistoria.¹

Nu lite tillämpad lokal idéhistoria: Fanns det en upplysning inom läroståndet i Linköping på 1790-talet? Och i så fall, hur såg den ut?

Tiden, 1790-talet, kan sägas vara godtyckligt vald. Det som ska göras är att ur ett brett idé- eller kulturhistoriskt perspektiv beskriva ett kollektiv i en bestämd lokal. Detta kommer att ske genom att några teman följs: neologin; antiklerikalismen, de dåliga prästerna och kritiken av katolicismen; undervisningen; och vad som kan kallas de ekonomiska strävandena, teman som framstår som viktiga för den tidens lärostånd. Inga anspråk på fullständighet görs. Inom respektive tema finns mer att säga. Likaså kunde fler ha behandlats.

Koncentrationen på 1790-talet och Linköping bygger på en övertygelse att en begränsning i tid och rum kan ge en hel del av värde, även om det inte blir fråga

om en skildring av en utveckling eller överblick över hela riket.

Syftet, återigen, är att förmedla en delvis ny syn på upplysningen.

Det utan tvekan viktigaste källmaterialet är stadens press, vilket kanske kan synas egendomligt med tanke på att uppsatsen handlar om lärostandet. Inga arkivstudier har bedrivits, och de brev som här och var åberopas är samtliga publicerade i någon form. Att de källor som brukats likväl är synnerligen användbara visar förhoppningsvis det följande.²

Litteraturen över Linköping är, eftersom det finns ett par utmärkta bibliografier i ämnet, inte alldeles överskådlig men väl omfattande. Här kan det räcka med att notera huvudverket om Linköping, Folke Lindbergs *Linköpings historia*. Beträffande de teman som ska följas hänvisas till respektive avsnitts noter. Något kan dock sägas. Om neologin finns en hel del skrivet. Denna litteratur är emellertid, i synnerhet den äldre, ofta tämligen tendentiös. Det är det "neologiska förderfvet" som tecknas. Så till exempel i Gottfrid Westlings studie över särskilt Linköpings stift. Ska något framhållas är det Edvard Leufvéns och Henrik Samuel Nybergs arbeten. Gunnar Suolahtis *Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen* är huvudverket vad gäller dåliga präster. Någon studie över antiklerikalismen eller kritiken av katolicismen finns mig veterligt inte. En del ges av Lennart Josephsons avhandling om Kellgren. Undervisningen vad gäller särskilt svenskt 1700-tal har, vid sidan av Wilhelm Sjöstrands *Pedagogikens historia*, sitt huvudverk i Nils G. Ohlsons *Det pedagogiska problemet*. Om uppsatsens sista tema, de ekonomiska strävandena, har mycket skrivits; i detta sammanhang är framför allt Sten Lindroths *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia* och Staffan Högbergs *Kungl. patriotiska sällskapets historia* relevanta.³

Den religiösa upplysningen på landet – visst fanns den!

Då 1793 års prästmöte i Linköping avslutades, höll stiftets biskop, sedermera rikets ärkebiskop, Jacob Axelsson Lindblom (1746–1819), tal. Talet handlade om hur man bäst bör förkunna kristendomen, hur man bäst sprider "undervisningens ljus", såväl till blivande präster som till vanligt folk. Men, som talet avslutades, att bara predika kristendom är i sig inte nog.

[T]idens skick fordrar af oss äfven i andra afseenden klokskap och omhugsan. En ordets tjänare måste i *allmännare förstånd* äfven vara *Vishetens Lärare*. Det är från hans läppar och under hans anförande, som en menighet skal emottaga jämväl andra nyttiga insigter, och at äfven i dessa stycken uppfylla sitt kall, bör vara så visst hans bemödande, som det är hans ära. Genom hans anvisningar är det som en menighet, hvilken ofta saknar andra tillgångar til upplysning, bör ledas til bättre eftertanka, större uppmärksamhet, och et klokare bruk af de medel hon äger til sin vältrefnad och sälhet. Det är han, som skall befria henne från de fördomar, hwilka skada icke mindre hennes moraliska än husliga välstånd. Icke är det lärdom, nej, det är klokhet och förstånd han bör sprida bland sina åhörare, och ju mera han förbinder dessa med religionen, ju mera bidrager han så väl til

andelig förbättring, som äfven til timelig lycksalighet. [...] [A]lla anledningar, som tillbjuda sig at genom en brukbar upplysning blifva sina ähörare och således det allmänna nyttig, dem tillhörer honom at med sorgfällighet iakttaga. [---] Amen.⁴

Förutom att hela talet är en lektion i konsten att undervisa, finns här, i dess avslutning, de flesta andra kännetecken på den upplysning som fanns, eller rättare levdes och utfördes i Linköpings stift på 1790-talet. Denna upplysning, i vars spridande läroståndet skulle inta en viktig roll, handlade om nyttiga insikter, riktade sig inte minst till menigheten och stred mot fördomar. Målet var en moraliskt och andligt bättre människa. Den strävade mot sällhet och lycksalighet både här på jorden och i livet efter detta. Den var religiös och den skulle, med biskopens ord, vara ”brukbar”. Anledningen till att talet fått inleda här är inte att det på något vis uttrycker några för tiden och platsen ovanliga tankar. Tvärtom. Det sammanfattar en rad ofta uttryckta idéer.

Vad jag alltså påstår är att det på landsbygden, långt från Stockholm och ännu längre från Frankrike, fanns något som inte kan kallas mycket annat än upplysningen och att denna upplysning var religiös. Det följande ska handla om det.

Upplysningen skulle som epokbeteckning kunna sägas vara den tid som själv kallade sig så, den tid som själv karakteriserade sina förehavanden i termer av upplysning. Upplysningen blir då till sitt innehåll de företeelser och tankar man valde att beteckna som upplysta. Följaktligen blir upplysningen inte något entydigt. Det är troligare att upplysningen varierade från ett socialt skikt till ett annat, från en plats till en annan, än att den inte gjorde det. Om upplysningen således länkades till religiösa begrepp och fick beteckna ett religiöst innehåll, borde det gå att tala om en religiös upplysning.

Det räcker emellertid inte med att hitta ordet ”upplyst” i någon teologisk skrift, för att kunna konstatera att författaren tillhör upplysningen. Begreppet upplysning hade sedan gammalt en religiös betydelse. Svenska Akademiens Ordboks första belägg är hämtat i Nya Testamentet (1526), och enligt den lutherska läran om nåden kunde den Helige ande verka genom att upplysa människan om sin synd och om Guds nåd. Att säga att denna betydelse användes parallellt med den profana är inte fullgott. Visst användes ordet än mer i den ena betydelsen, än mer i den andra, men det är också rimligt att anta att den kristna konnotationen mer eller mindre ständigt fanns där. När det kristna innehållet helt försvann från den profana varianten är osäkert. Det hade hur som helst inte hänt på 1790-talet.⁵

Tanken att upplysning och religion kan hänga ihop är inte ny. Internationell forskning har visat att upplysning och religion alls inte så entydigt ska ställas emot varandra som tidigare gjorts. Exempelvis har Roy Porter visat att upplysningen i England i stor utsträckning var av det fromma slaget, och för Tysklands del kan upplysningen, enligt Joachim Whaley, betecknas som en reformrörelse verkande inom och genom kyrkan. Den religiösa upplysningen i Skottland har behandlats av Richard B. Sher. Här på hemmaplan har Jakob Christensson

tilldelat den svenska upplysningen bland annat epitetet ”religiös”, och Magnus Nymans genomgång av *Göteborgs Allehanda*, vilken måste betecknas som upplyst, visar att nyhetsrapporteringen ”genomsyras av föreställningen att ordningen i ett land inte kan bestå utan en sammanhållande religion”. Daniel Lindmarks analys av tidens idéer kring uppfostran och undervisning visar på ett övertygande sätt upplysningens religiösa förankring. Vidare har Sten Högnäs påpekat att somliga pietister kan ses som ett slags försiktiga upplysningsmän, och även om det bara delvis prickar målet bör ändå erinras om den betydelse för upplysningen som prästerna tillmättes av Sten Lindroth.⁶

Fastän det alltså har påpekats, är förhållandet för svensk del alltjämt föga utrett, och den gängse uppfattningen av upplysningen utesluter nog fortfarande religionen. Det är betecknande att Bo Lindberg, som identifierar en hel mängd upplysningsdrag i 1700-talets Åbo, menar att ”den kristna dimensionen [är] ett allvarligt hinder mot att tala om upplysning”. Endast motvilligt får Åbo stå för en ”kristen upplysning”, och då med tillägget ”om paradoxen tillåts”. I den här uppsatsen uppfattas en religiös upplysning icke som en paradox. Vad som förhoppningsvis framför allt kommer att visas här är det faktum att många människor under 1790-talet i Linköping upplevde sitt tidevarv som upplysningens tid och att man i upplysningen innefattade religionen. Det bör också påpekas att i mycken äldre forskning tas detta för givet. När till exempel Edvard M. Rodhe 1905 skrev om biskop Lindblom kunde ett kapitel inledas så här: ”Adertonde århundradet är upplysningens tid. Upplysningen [...] var icke en enbart religiös företeelse, utan en allmän kulturell rörelse”. Rodhes syn på saken är kanske inte representativ, men ändå.⁷

Eftersom det som hävdas trots allt på sina håll kan uppfattas som kontroversiellt, torde en viss empirisk tyngd vara av nöden. Här följer därför en rad exempel på hur begreppet upplysning användes i Linköping under 1790-talet.

Kyrkoherden i Kuddby på Vikbolandet, Carl Nyrén (1726–89), författade inte bara *Några Anmärkningar angående Honungens bruk och Nyttä* (1780). Han hade också i handskrift åstadkommit några ”Öfversättningar utur Franska encyclopedien” och en samling ”Volteriana”. 1762 till 1766 hade han varit lektor i ekonomi och naturalhistoria vid Linköpings gymnasium samt ”Plantage-Directeur” över Östergötland. I den biografi över honom som står att läsa i *Linköpings Stifts-Tidningar* prisas han för sitt ”arbetsamma nit för Religion och allmänna uplysningen”. Några nummer senare talas om ”behovet af en sådan uplysning, som leder til Christelig och nyttig lefnad”. När det tal av biskopen som ovan citerats refereras i stiftets organ, heter det att biskopen manade prästerskapet ”til et sorgfälligt iakttagande af sina Ämbetes pligter och et uplyst nit uti deras utöfning”. I maj 1796 kungörs att ett sällskap i Stockholm börjat ge ut en *Journal för allmänna Uplysningen och Sederna*. Journalen kommer bland annat att innehålla artiklar om ”Religionen; dess värde och outhärlighet – dess öden – Christna Religionens företrädare”, och, som det heter, ”Sällskapets medborgerliga ädelmod i afsigten, allmänna behovet af Uplysning och rätt ledda böjelser för det goda, – alt bör bereda sällskapet erkänsla, och en talrik

Praenumeration". Då majoren och riddaren Fredrik Wulfcrona donerat medel till en skolmästarinrättning, menar tidningarna att inte minst eftervärlden är Wulfcrona tack skyldig för att han berett dess "Upplysning och Välsignelse". Ett sista exempel från stiftstidningarna får visa hur man kunde uppfatta upplysningen inte som något positivt laddat ord i största allmänhet utan som ett påtagligt fenomen verkande i tiden. I en av de talrika donationerna till gymnasiebiblioteket under den här tiden omtalas en medalj. Medaljens revers uppges föreställa "Upplysningens sinnebild, en Ugglas på några böcker". Att något som inte fanns skulle haft en sinnebild låter sig svårligen tänka.⁸

Den skeptiske må här kontra med att allt som anförts är hämtat ur ett kyrkans organ; begreppet upplysning saknar egentlig mening, är bara en tom fras, och att det förekommer tillsammans med religiösa begrepp säger därför just ingenting. En titt i den världsliga pressen visar emellertid samma sak.

I en artikel om döden i *Linköpings Wecko-Tidningar* 1793, menas att "wi, såsom uplyste och förnuftige warelser, icke annat än med förnöjelset" kan se fram emot "de lycksaligheter som följa efter detta mödosamma lefwerne". Ett par år senare och den här gången i *Linköpings Bladet* bidrar en Bengt Månson i S:t Lars församling i Linköping med en "wälmönt erindran til våra sämsta Prester". Månson önskar att dessa de sämsta prästerna kunde få "begrep om det lyckliga ordet Samtiden redan börjat fatta: Upplysning". Ty, som han säger, "[a]f Gud utgick Upplysningen til människans väl". Och, märk väl, kritik av prästerskapet är inte detsamma som kritik av religionen. Oftare, som här, betecknar det motsatsen. På hösten samma år, 1795, kan man läsa en, som den i alla fall kallas, inskickad recension av dansken J. Hansens "Tankar om Bondens Upplysning". Som vanligt på den här tiden består recensionen mest av utdrag ur den recenserade texten. Recensionen löper över sammanlagt tre nummer och omfattar sex sidor. Mot invändningen att religionen skulle förlora i styrka om bondeståndet upplystes, hävdar Hansen att förnuftet ju kommer från Gud. Genom upplysning blir bonden både troende och en god människa, och han förstår varför han ska vara det. "Religionens mysterier kunna bestå, men dess grundsatser icke inses utan upplysning". Ett brev till utgivaren i oktober 1798 inleds så här: "At sprida upplysning har alltid warit Bokpressens första pligt; att meddela den åt Almogen börjar blifwa det sjelf uplyste Presterskapets".⁹

De exempel som givits här är alla hämtade ur tidningar. Även annat material som tidskrifter, predikningar och böcker kunde ha använts. Fördelen med tidningar är att de i större utsträckning omtalar det aktuella och att ett stort antal röster får komma till tals. Dessutom har bara sådana exempel valts där kopplingen mellan religion och upplysning är direkt uttalad. Därtill har blott ett axplock av allt som kunde anföras använts. Till upplysning fördes också en rad andra begrepp, som förnuft, sanning, dygd, lycksalighet, sällhet, människokärlek, ädelmod, välgörenhet, uppfostran, frihet och nytta. Genom dessa ser man upplysningen snart sagt överallt i det som skrevs och trycktes i stiftet under 1790-talet – det kan då även röra sig om uttalanden i stil med "den så kallade upplysningen" eller "närvarande tids påstådda upplysning" –, och mycket ofta

är den kopplad till religionen. Härmed inte sagt att allt var upplyst och att alla var upplysta. Så var det inte. Få torde däremot ha kunnat undvika att på något sätt förhålla sig till upplysningens begrepp. Och visst upplever man ofta att ordet upplysning saknade djupare mening, att uttryck som "vår upplysta tid" bara var, för att tala med Tore Frängsmyr, "en allmän fras". Men i stället för att ta det till intäkt för att upplysningen inte fanns, verkar det långt rimligare att göra motsatsen. Dylika fraser var nämligen mycket *allmänna*, de kunde läsas överallt. Ett begrepp torde omöjligt kunna ha en sådan spridning utan att betyda någonting.¹⁰

Det som försökts visas här är att det fanns en upplysning på landet i slutet av 1700-talet och att denna upplysning var religiös. Slutsatsen bygger på att människorna då talade om upplysningen och betecknade sitt eget tidevarv som upplysningens, och ofta gjorde de detta i ett klart samband med religionen. Att historiker tvåhundra år senare menar att upplysningen inte fanns, väger därför ganska lätt. Här har inte mycket sagts om vad upplysningen innehöll eller när den började och slutade. Att upplysningen helt plötsligt dök upp 1790 eller lika plötsligt försvann 1800 verkar däremot inte särskilt troligt. Det lärostånd som i det följande står i centrum levde mitt i denna upplysning. Upplysningens innehåll blir då till en del några av dessa prästers och lärares liv och gärningar.

Den nya teologin

Med neologi brukar menas den protestantiska teologi under andra hälften av 1700-talet som var påverkad av upplysningen.¹¹ I anslutning till det som ovan sagts, verkar det riktigare att kalla neologin en del av upplysningen. Ja, för neologerna själva tycks neologin i mycket ha varit upplysningen. I det som skrevs och som betecknats som neologi, duggar ordet "upplysning" och dess tillhörande begrepp tätt. Att vara neolog verkar ha varit ett tillräckligt, men därmed inte nödvändigt villkor för att vara upplyst. Och för övrigt: Neologin var ännu vid 1800-talets mitt inte uträknad.¹²

Neologin var huvudsakligen en tysk importvara och sökte sitt ursprung i tysk bibelkritik. Den kan också ses som en reaktion mot fritänkeriet. Utpräglat neologiska tankar i tryckt svenskt original är förhållandevis sällsynta, och det mesta bestod av översättningar.¹³ Neologin betonar att tron ska vara förenlig med förnuftet, men den förnekar inte all uppenbarelse. Den vänder sig mot blind dogm och uppfattar kristendomen framför allt som en morallära. Målet är lyckalighet, både jordisk och evig. Vägen dit går genom dygd. Utmärkande är ett historiserande och relativiserande av religionen. Bibeln tolkas följaktligen inte bokstavligt. Den anses, gudomlig till sitt ursprung, likväl anpassad efter den tidens sätt att tänka. Neologin är inte minst något praktiskt; den handlar om samhällsfrågor och etik. Ett tydligt inslag är folkupplysningen, och även om till exempel en predikan om potatis inte kan sägas vara neologisk i någon teologisk mening, är den likväl ofta en frukt av neologin. Men – och detta kan

synas paradoxalt i förening med den utpräglade förnuftstron – neologin var även något estetiskt. Den ville försköna kyrkans ritual såväl som språk. Ord som "kötslighet", "rättfärdighet" och "lif" blev hos neologerna "sinnlighet", "dygd" och "lycksalighet", och deras predikokonst har karakteriserats som "tom bombasm och falsk sentimentalitet". Estetiken och etiken gick hand i hand, och neologin har således klara likheter med det som brukar kallas romantiken. Slutligen och kanske det viktigaste: Neologin bröt inte på något djupare sätt med den officiella ortodoxin; den ville reformera den. Denna karakteristik är visserligen inte särskilt uttömmande, men torde ändå fånga det väsentligaste för syftet här.¹⁴

Begreppet neologi var inte okontroversiellt, vilket däremot begreppet upplysning i stor utsträckning var, som ovan visats. Det var en glosa som ganska sällan användes, saknade den givet positiva klang som upplysning ägde och användes oftare av det ortodoxa motståndarlägret för att beskriva fienden. För att beskriva den egna verksamheten användes i stället oftare uttryck som upplysning, reformation och religionsförbättring. Det var inte heller så att det fanns två distinkta grupper, en med neologer och en med ortodoxa, utan gränsen var flytande.

Det kan här vara på sin plats med en brasklapp: Begreppet neologi är ingalunda problemfritt. Man kan med fog fråga sig om all upplysningsteologi eller all rationalistisk teologi under den här tiden bör benämnas neologi. Likaså utgör Kants från och med mitten av decenniet klart märkbara inflytande en stöttesten. Här ska heller inte närmare utredas utan bara påpekas beröringspunkterna med pietism och herrnhutism. Liksom för dessa var för neologin framför allt etiken det viktiga. Neologin är liksom upplysningen något svårfångat och undflyende, upplysningen delvis därför att begreppet dyker upp nästan överallt och neologin delvis av motsatt anledning. Begreppet neologi används här som en paraplyterm för att fånga in den upplysningsmässiga teologi som stod i opposition mot ortodoxin, eller som åtminstone av ortodoxerna upplevdes göra det. Det bör understrykas att dylika tankars första intåg i eller uttåg ur staden inte behandlas. Redan på 1760-talet hade emellertid biskop Filenius varnat sitt prästerskap för "naturalismum, deismum och annat skadeligt och tygelfritt fritänkeri", och åtminstone så sent som 1827 predikades neologi i det år 1819 bildade bibelsällskapet. Det följande rymmer blott en scen i detta långa drama, måhända dess peripeti, och den givne huvudrollsinnehavaren blir då biskop Lindblom.¹⁵

Vad Lindblom, "[d]en unge, fagre och glade Biskopen", som Johan Hinric Lidén en gång kallat honom, han som Gustav III gjort till biskop och som prästvigdes först fem dagar efter utnämningen, han som för läroståndets räkning skrev under förenings- och säkerhetsakten eftersom ärkebiskop von Troil tillåtits stanna hemma på grund av "sjukdom", han som lät trycka "Anmärkningar vid Ryska Fredsvilkoren I början af år 1790", vilket ledde till att officersskåren vid kavalleriet i Linköping inledde en social bojkott mot honom, vilket i sin tur fick kungen att förvandla regementet till infanteri; vad uppåt-

strävande Lindblom sade sig sakna omkring sig var ”drift”. Dock inte alldeles.¹⁶

I början av 1790-talet fick Lindblom en mängd brev från den anonyme Vålment. Denne oroade sig bland andra över vidskepelsen hos folket, en vidskepelse som inte var mycket att undra över, eftersom det från predikstolarna mest hela tiden hotades med helvetet och ingenting sades som kunde ”tjena till sedernas förbättring”, varmed han menade ”vissa dygder, som höra till den inbördes sammanlefnaden”. Emellertid predikade inte alla över helvetet. Det är dock svårt att säga något om hur många de neologiska predikningarna var eller i vilken proportion de stod till de mer ortodoxa. Av tryckta predikningar från den här tiden är, enligt Gottfrid Westling, som undersökte saken 1916, de allra flesta renläriga, vilket delvis torde bero på censuren. För även om censuren utövades av ett konsistorium där Lindblom var chef, betyder det inte att det alltid blev som han ville. Det fanns, som kommer att framgå, mäktiga krafter inom kyrkan som verkade mot neologin. Men även om censuren drar ned det verkliga antalet neologiska predikningar, är det rimligt att gissa att det stora flertalet präster inte var anfäktade av de nya idéerna.¹⁷

Det fanns också andra tecken på ”drift” som Lindblom kunde glädja sig över. Enligt en insändare ”Til utgifwaren af Linköpings Magazin” 1795 ägde Linköping ett teologiskt sällskap, Samfundet för Bibliska Philosophien eller, som det också kallade sig, pro philosophia Biblica. Samfundet ska redan från starten ha ”haft upplysningsverket i Fäderneslandet til föremål”, det vill säga att ”skingra fördomars mörker, widskepelser och wilfarande Dogmer” och motverka ”fanatiskt beropande på renlärighet”. Vad som behövs är en bättre religion, för det är ju den, religionen, som är grunden ”för en lycklig Stat”.¹⁸

Den tidskrift i vilken samfundet gav sig till känna, *Linköpings Magasin*, uppmärksammades i stiftstidningarna. Magasinet ser ut att bli av stort värde för stiftets prästerskap, heter det där. Utgivaren, en viss Fr. Beulwitz, uppger själv att Lindblom ”anset meddelandet af de framsteg som Theologiske wetenskapen gjort i andra länder så nyttig för det wördige presteståndet at han hade beslutit sjelf lägga handen derwid då jag för honom omnämde min föresats hwilken Herr Biskopen gillat”. Samtliga skrifter som recenserades i magasinet var tyska. De allra flesta var uttalat neologiska och recensionerna av de böcker som uttryckte mer ortodoxa eller neologifientliga tankar är klart negativa. Visserligen bestod recensionerna som vanligt mest av utdrag eller på sin höjd refererades innehållet, men de flesta var också försedda med ganska vidlyftiga noter.¹⁹

Hur magasinet emottogs i vissa kretsar får man en vink om i *Linköpings Bladet* på hösten 1795. Signaturen Omegarius är till en början mycket kritisk, framför allt vad gäller religionsartiklarna: ”Tron Ni wäl at den [upplysningen] kan spridas från Linköping ur Tyska Journaler – Herre! Jag skulle kunna bewisa Er af wår Local, Inrättning och Esprit, at det är och blifwer länge, om icke omöjligt, dock swårt – Neologen har intet samma treflighet här som i Tyskland”. Vidare säger sig skribenten hoppas att magasinet åtminstone ska avhålla andra från ”at göra os surögda med röken af Uplysningens fackla”. Omegarius fingerar

emellertid att han plötsligt blir avbruten i sitt artikelförfattande av sin bror som tvingar honom att ta diktamen. Tonen är fortsättningsvis som förbytt. Upplysningen hyllas och artikeln avslutas med att Omegarius meddelar att han tror sig ha kommit på bättre tankar. En viss försiktighet i uttryckssättet tycks alltså ha varit påkallad. Man kan också notera att här faktiskt sätts likhetstecken mellan upplysning och neologi. *Linköpings Magasin* överlevde bara sex häften, eller ett år. Varför den lades ner är mig obekant. Måhända hade det ekonomiska orsaker. En annan möjlig förklaring är det kungliga brev som drabbat *Extra Posten* på grund av, som det uppfattades, en tvivelaktig artikel av Leopold (artikeln var i själva verket en översättning av ett av Luthers alster). Brevet innehöll förutom *Extra Postens* dödsdom även en varning till andra boktryckare och utgivare att inte låta trycka något som kunde undergräva vördnaden för rikets religion, varvid hot om förlust av privilegier uttrycktes. Hur som helst dröjde det bara halvtannat år innan stiftet fick uppleva en ny tidskrift. Den här gången en tidskrift ägnad uteslutande religiösa spörsmål.²⁰

I stiftstidningarna i augusti 1797 kungörs att ett första häfte av en periodisk skrift, *Journal för Prester*, utkommit. Redaktionen sägs bestå av ett "Litterairt Sällskap" i Linköping. Konsistoriet uppges uppskatta journalen och tror att den för framför allt prästeståndet kommer att bli nyttig. Vilka som ingick i sällskapet, eller om det överhuvud existerade, är inte känt. Känt är däremot att det var Lindblom själv som var den drivande kraften. Att hela konsistoriet skulle välkomnat journalen är knappast troligt. *Journal för Prester* domineras nämligen helt av tysk neologi. Att nagelfara innehållet lämnas tills vidare därhän; det får göras på annan plats. I stället ska något sägas om vilket syfte journalen uppgavs ha, vilka som lämnade bidrag till den, hur den mottogs i staden och övriga riket samt hur den motarbetades.²¹

Lindblom hade, som framgått, närt planer på en teologisk tidskrift åtminstone sedan 1795. Innan han satte dem i verket hade han förhört sig om hur man ställde sig till idén. Både biskop Olof Wallquist i Växjö och ärkebiskop Uno von Troil avrådde honom, inte för att idén var så dum utan för att, som von Troil uttryckte det, tiderna var "critiske". Lindblom lät sig emellertid inte avskräckas och på sensommaren 1797 utkom första häftet av Sveriges första teologiska tidskrift. Som motto hade journalen "Pröfwer allt, och behåller thet bästa". Läsarna informerades i en anmälan att journalens syfte var att "genom granskning befästa religionen". Granskningen skulle ske medelst filosofin. Innehållet lovades bestå i avhandlingar, framför allt översatta, "Recensioner af theologiska böcker, hälst sådane, som höra til närwarande tids upplysning" samt "utkast til predikningar, lämpade i synnerhet til husliga dygder och det practiska i christendomen". Anmälan i särklass vanligaste adjektiv är 'upplyst'. Som neologisk programförklaring är anmälan mycket belysande. Det man sysslar med betecknas som upplysning. En historiserande och relativistisk uppfattning säger att religionen går att förbättra; den rymmer alltjämt mycken "galenskap och mörker". Förbättringen ska ske genom granskning och debatt. Moralen och det praktiska betonas. Och, självfallet men inte oviktigt, den

lutherska kristendomen i sig ifrågasätts inte. Det handlar om att göra den bästa religionen ännu bättre.²²

Journalen bestod alltså till övervägande delen av tyskt material. Bland de svenska bidragsgivarna har bland andra Leopold, Jacob Tengström, Olof Wallquist, Carl von Rosenstein, Johan Åström och Johan Stenhammar kunnat identifierats. Bidragen är anonyma. För professor Tengström i Åbo, sedermera Finlands förste ärkebiskop, var anonymiteten ett omutligt krav: ”[J]ag har bjudit till att säga min mening i sådana ämnen, som ej mer i vår tid borde vara så grannliga att vidröra, om jag ej kände vårt stånds fördomar och långa avstånd ifrån seculi upplysning”, skriver han i brev till Lindblom. Om det behöver sägas: I Sverige var utan tvekan ortodoxin stark, förmodligen lika stark som rädslan för allt som kunde undergräva rådande ordning; överallt vädrades lukten av den stora branden i söder. Tengström hade all anledning att vara försiktig.²³

Linköpings Bladets utgivare, Didric Gabriel Björn, var den som tryckte och gav ut *Journal för prester*. Björn är långt ifrån varken okänd eller bortglömd, men förtjänar väl ändå en liten presentation. Björn hade inte utan framgång varit skådespelare vid Munkbroteatern i Stockholm, men förmodligen på grund av en kärleksskandal tvingats lämna huvudstaden. Han flyttade således till Linköping, blev kunglig gymnasieboktryckare och startade en tidning, ”hwars hufwudföremål warit och är, at historiskt följa Franska Revolutionen”, som det hette i december 1797. Detta hans huvudföremål renderade honom ett par varningar från justitiekanslerämbetet; några avtryckta artiklar ur *Gazette de Leide* ansågs alltför starkt ha framhållit Napoleons eller, som han alltjämt benämndes denne revolutionens man, Buonapartes snille, en Buonaparte vars porträtt man för övrigt kunde inhandla i stadens boklåda. Av Rolf Karlbom i hans *Bakgrunden till 1809 års regeringsform* utses *Linköpings Bladet* till *Patriotens* efterträdare som den radikala opinionens språkrör. I det så kallade brännvinsupploppet i Linköping den 4 januari 1800 utpekades Björn som uppviolare. Om han var det eller inte är osäkert, men inte heller det viktigaste. Vad som däremot kan hållas för säkert är att det var så man på högre ort ville uppfatta det. I en ”Förmaning, til de Orolige i Linköping” ställde chefen för livgrenadjärerna, Fabian Wrede, den retoriska frågan ”Månne en flitig läsning af Franska wåldsamheterne kunnat gifwa Eder lust att dem här efterfölja?”. Även i efterspelet efter oroligheterna i Norrköping, vilka börjat strax före dem i Linköping, figurerar Björns tidning. Ett vittne uppgavs ha sett fyra av de åtalade sysselsatta ”med läsning af Linköpings Veckoblad”. Han hade dessutom hört dem säga ”at Bonaparte vore en duktig karl”. Björns tid som utgivare och linköpingsbo var härmed snart till ända.²⁴ – Men tillbaka till journalen: Recensionen i *Linköpings Bladet* är, föga förvånande, positiv. För att säga det kort: ”et arbete, som i alt synes söka ljus och andas sanning”. Även i *Stockholms Posten*, Georg Adlersparres *Läsning i blandade ämnen* och G.A. Silverstolpes *Journal för Svensk Litteratur* syntes entusiastiska anmälningar. I *Stockholms Posten* hette det till exempel: ”Var och en som älskar en sannskyldig upplysning [...] kan ej annat än med fägnad mottaga fortsättningen av denna Journal”. I

Göteborg var man däremot inte lika nöjd. Stadens allehanda såg med oblida ögon att man i Linköping sökt ”upelda wåre Studerande i Theologien at läsa och studera de nymodige Tyske Theologers Arbeten”. Recensionen publicerades med tillbörliga vedermälen sedan i *Linköpings Bladet*. Det var dock inte bara på västkusten man knorrade.²⁵

Redan i december 1797 kunde hovpredikanten, sedermera kyrkoherden i Risinge i Linköpings stift, Mathias Stenhammar, till Lindblom rapportera missnöje i huvudstaden: ”de äldre ledamöterna i stadskonsistorium, de skriftlärde och öfversteprästerne, de rådslå, huru de måtte taga honom [journalen] af daga”. Det är värt att notera att det här är den upplysta landsorten, eller åtminstone en upplyst klick där, som står mot den reaktionära huvudstaden. En som inte nöjde sig med att bara rådslå var den gamle lundabiskopen Petrus Munck. Han började med att brevledes varna Lindblom, och till Samuel Älf, den gamle latinaren och gymnasielektorn, tillika stiftets domprost, skrev han rakt på sak att journalen borde förbjudas och Lindblom liknade han vid 1600-talsbiskoparna Johannes Matthiæ och Terserus, vilka båda som bekant hade tvingats avgå. Han avslöjade också att han bett statssekreterare Rosenblad se till att några ortodoxa teologer i Stockholm måtte granska Lindbloms journal. Samtidigt skickade Munck i sitt eget stift ut ett cirkulär mot tidens oskick och villfarelser. Udden var riktad mot Lindblom. Munck hade heller inte förgäves vänt sig till Rosenblad. Denne tillskrev också Lindblom för att förmana honom. Även på högsta ort reagerade man nu. I december 1799 utgick ett kungligt brev i vilket biskoparna anmodades se till att inga nyheter och ingen världslig moral spreds av kyrkans män. Lindblom föll till föga och journalen upphörde. Ortodoxin hade vunnit en seger.²⁶

Neologin plockade emellertid även mer beständiga poäng. 1792 utkom i Norrköping den så kallade lüneburgska eller hannoveranska katekesen av Koppe i svensk översättning, *Läro-Bok i Christendomen*. I censurföredragningen inför konsistoriet omtalas att ”tidens större och allmännare upplysning kräfver flere förbättringar i våra vanliga smärre läroböcker”. I *Extra Posten* den 21 maj 1793 återfinns en synnerligen positiv recension, författad av Leopold och Lehnberg. Betydligt besvärligare var det att prångla ut S.N.F. Morus lärobok *Epitome theologiæ christianæ*. Den första delen av översättningen klarade sig igenom censuren redan 1797. Olyckligtvis hann censorn, lektor Ragvald Nicolai, gå ur tiden innan resten blev översatt. Censorsuppdraget föll då på kyrkoherden i Slaka, tillika andre teologie lektorn, Marcus Wallenberg. Wallenberg, ortodox ända ut i fingerspetsarna och som ett tiotal år tidigare gjort vad han kunnat för att motverka Lindbloms val till biskop, fann boken ”i anseende till dess flera neologiska principer” direkt förkastlig. Lindblom föreslog att ärendet skulle vila. Och så fick det bli ända till Wallenbergs dödsår 1799. Då utkom, utan vidare censur, från Björns tryckeri Morus *Christliga Theologien i Sammandrag*. Till historien om Morus hör också något som, enligt Gjörwell, gjorde ”epoque uti vår svenska församling”. På prästmötet 1797 lät Lindblom den dogmatiska punkten på programmet ta sin utgångspunkt i Morus. Aldrig

tidigare på ett prästmöte hade Benzelius *Repetitio* ratats.²⁷

Andra exempel åter vittnar om att censuren i Linköping var förhållandevis liberal. Då amiralitetspastorn Sven Vigelius i Karlskrona författat en neologisk skrift och nekats imprimatur i Lund, vände han sig till Linköping, där konsistoriet gick honom till mötes. Man kan nog säga att chanserna att få igenom något i Linköping var större än på många andra platser i riket, men helt fritt fram var det alltså inte.²⁸

I *Linköpings stifts herdaminne* står apropå en Seth Wallquist, bror till växjöbiskopen och prost i Kuddby samt flitig översättare av neologiska verk, att det nog inte var ”så farligt med hans neologiska åsikter, ty få präster hafva verkat så mycket för bibelns spridande som han. Därtill anslog han betydande summor”. Resonemanget är inte ovanlig. Dylika företag betraktas antingen så att personen ifråga egentligen inte var neolog eller så heter det att hans dåliga samvete krävt ett offer. Att neologin och bibeln på något vis inte skulle gå ihop måste betraktas som rent nonsens. Neologins moral var en kristen moral hämtad med förnuftets hjälp ur Kristi lära. Detta innebar visserligen att Nya Testamentets betydelse framhövdes än mer än hos ortodoxerna, men det innebar ingalunda ett avvisande av bibeln. Intressant i det här sammanhanget är ett annat av Lindbloms publicistiska företag. 1796 utkom i Linköping Nya Testamentet separat. Lindblom motiverade tilltaget dels med det ringare priset och dels med att Nya Testamentet ju var det viktigaste. Under 1800 års riksdag, då en ny bibelöversättning diskuterades, vädrades missnöjet. Det var försiktige biskop Wallquist som förde talan och alla tycks i princip ha instämt. Att bara ge ut Nya Testamentet innebar att välja att inte ge ut Gamla. Och vad kunde inte folk tro om det! – Att ge ut Nya Testamentet. Vem hade trott att upplysningen tog sig sådana uttryck?²⁹

Att Lindbloms namn så frekvent förekommer i framställningen ovan är ingen tillfällighet. Neologin var inte något uttryck för ett reformsträvande sprunget ur läroståndets breda lager. Som framgått var de på det hela taget få svenska bidragen i *Journal för prester* författade av utom staden verksamma män, män i karriären i framför allt Uppsala och Stockholm, och de översättningar av neologiska verk som företogs i stiftet hade nog så ofta tillkommit på Lindbloms initiativ. Härmed inte sagt att idéerna saknade fotfäste i staden; därom vittnar om inte annat de neologiska predikningarna och de teologiska sammanslutningarna. Saken har inte undersökts närmare, men en gissning är att neologins anhängare oftare återfanns bland läroståndets överklass än i dess underklass; neologin tycks ha varit mondän. Ett tecken på det är att inget av de prästnamn som dykt upp här tillhörde någon i ståndets lägre skikt.

Det radikala och omstörtande i neologin får inte överdrivas. Neologin var, som sagt, framför allt ett reformsträvande, en, om man så vill, fortsättning av reformationen. Men varför då denna högljudda kritik och uttalade rädsla? Svaret är inte entydigt. En förklaring är att neologin verkligen kunde uppfattas som yta och fernissa, ett modernt hopkok lanserat av bland andra en teologiskt

oskolad biskop. Men hopkoket hade även en farlig potential: Betonandet av förnuftet och kravet på att religionen både kunde och skulle förstås, liksom hävdandet av utövandet på blotta trons bekostnad, kunde leda till ett ifrågasättande och därmed ett möjligt avvisande av hela kyrkan – bland folkhopen, vill säga. ”Att sätta allting fram i ett okunnigt och obeläst tidevarf, håller jag ganska betänkligt”, som Wallquist uttryckte saken i ett brev till Lindblom. Röstläget på såväl kritiken som neologernas egen rädsla förstärks heller inte obetydligt av att det här handlar om 1790-talet. Världen stod i brand, tiderna var ”critiske”. Rädslan kan också förklaras på annat sätt: Neologerna tillhörde prästernas överskikt. De ville, i opportunistens 1790-tal, varken framstå som eller vara revolutionärer. De var, oavsett vad han hette, kungens män.³⁰

Och hur kunde det komma sig att von Troil och Lindblom blev ärkebiskopar, att Lehnberg, neologpredikanten par excellence, tog över biskopsstolen i Linköping efter Lindblom 1805? Jag vet inte, jag bara bara frågar.

Dåliga präster, antiklerikalism och kritik av katolicismen

Det saknades alltså inte alldeles exempel på ”drift” i Lindbloms stad. Där fanns präster som bildade sällskap, översatte böcker och predikade, allt i neologisk anda. Man kan heller inte påstå att en ortodox av Marcus Wallenbergs snitt låg på latsidan. Som omtalats förekom också den uppfattningen att det började bli ”det sjelf uplyste Presterskapets” uppgift att sprida upplysningen bland allmogen. När Didric Gabriel Björn recenserar en tysk skrift, ”Om upplysningen i Landsorterne af Sverige”, vari det påstås att prästerskapet här ligger en trettio till femtio år efter bröderna i Tyskland, förstår han, patriotiskt nog, inte alls vad som menas. Att författaren har fel, det tänker han minsann visa!³¹

Var det så det var, att staden befolkades av en massa upplysta präster och deras nitiska motståndare? Var det så det uppfattades? Och var det verkligen så att varje prästs antingen favoritlektyr eller hatobjekt hette *Journal för Prester?* Knappast.

När Gottfrid Westling i *Ur Linköpings stifts historia 1693–1843* behandlar prästernas ”moraliska ståndpunkt”, heter underrubrikerna dryckenskap, svärjande i dagligt tal, råhet, översitteri, självrådighet, ohörsamhet mot domkapitlet, maklighet och lättja, snålhet, benägenhet för överflöd i mat och dryck, böjelse för flärd i klädsel samt svaghet för rang och titlar. Under var och en av dessa rubriker finns en hel del att anföra. Vad gäller en del av lasterna, som supandet, yppigheten och titelhungern, råder det ingen tvekan om att de tilltog under 1700-talets lopp.³²

Vad gjorde då konsistoriet? Under 1790-talet meddelade stiftstidningarna fem suspenderingar och två avsättningar. En prästman suspenderades två gånger, varefter han slutligen avsattes. Anklagelsepunkterna gällde framför allt fylleri och ohörsamhet. Antagligen förekom det tillsägelser och omplacementar, vilka inte har kommit till synes i det material som här studerats. Enligt

Gunnar Suolahti, ska konsistorierna i Finland förhållandevis sällan ha gått så långt som till att avsätta någon. Man lät dem hållas helt enkelt. Att förhållandet i stort skulle varit annorlunda i Sverige finns ingen anledning att tro. Förvisso kan detta ha haft sin grund i ren slapphänthet, men vad man måste ha klart för sig är att det här handlar om ett ståndssamhälle. Ett så gott som genomgående drag i de texter från 1790-talet som här använts är ståndstänkandet. Att bli utstött ur ståndet måste ha varit ett mycket kännbart straff. Följaktligen borde det ha varit ett straff som utdömdes endast med stor försiktighet.³³

Här ska inte ordas mer om dessa dåliga präster. Poängen är enkel: Den präst som söp, myglade eller gifte sig till en befattning utgjorde inte en ovanlig syn. Detta är viktigt att komma ihåg. Bilden av 1700-talsprästen får inte bara präglas av nitiska ortodoxer, upplysta biskopar eller Sten Lindroths uppsats om Gustaf Fredrik Hjortberg. Visst hör de till bilden, men det fanns även en stor grå massa som varken gjorde mer eller mindre än vad som krävdes av den, och så fanns det de som definitivt gjorde mycket mindre än de borde.³⁴ Förmodligen präglades 1700-talsmänniskans bild av prästen minst lika mycket av de senare som av de förra. Att så åtminstone var fallet med den tyske läraren Christian Ludwig Lenz, som under 1790-talet tillsammans med sina elever vid uppfostringsanstalten i Schnepfenthal företog en resa genom Sverige, visar hans reseskildring. Om den svenske prästens biträde, adjunkten, berättas att han har en mycket liten inkomst. Därtill har han

mycken tienstgöring, och blir wanligen 40 år gammal, innan han kan gifta sig, och om lyckan är gynnande, få ett Pastorat. Åt detta mål syfta alla hans önskningar. Äfven han will en gång kunna lemna sig åt mera wällefнад och mindre arbete. Att förskaffa sig böcker och studera, räcker icke hans inkomst, och det kunde hända, att hans Pastor sjelf icke heller är någon synnerlig samlare deraf, sedan han kommit i ro, och icke mera har det beswärliga läsandet så mycket af nöden.³⁵

Så en biskops upplysta strävanden hindrades kanske mindre av ortodoxi än av läroståndets egen sociala struktur. Hur skulle en fattig adjunkt kunna ta till sig någon "brukbar upplysning", och, om och när han väl kommit upp sig, varför skulle han då bekymra sig om den? Även om i den här uppsatsen läroståndet för det mesta behandlas som en grupp, får detta inte uppfattas som att ståndet var homogent. Där fanns olika befattningar med lika olika lön och status, där fanns magra och feta pastorat och där fanns prästfamiljer med hävdvunnet inflytande. Man kan, som Gunnar Suolahti föreslagit, tala om en prästaristokrati och ett prästproletariat.³⁶

Ett märkbart inslag i pressen är antiklerikalismen. Att lyckla med eller kritisera prästerskapet är en företeelse med anor och inget nytt för den här tiden. Det kan vara frestande att i antiklerikalismen läsa in en kritik av religionen. Det ska man förmodligen akta sig för. För all del, Kellgren siktade stundom högre när han gav sig på prästerna, men lämnar man hovet och huvudstaden och beger sig ut på landet, bör antiklerikalismen tas för vad den var. Oftare var den ett uttryck för ett värnande om religiösa värden, vilka ansågs

vara satta på spel av prästerskapet. Oftast hade den emellertid ingen vidare syftning än att just kritisera missförhållanden av den typ som ovan omtalats. (Kanske ingick den även i väckelseretoriken, något som här inte undersökts närmare.)³⁷

Nära sammanbundet med antiklerikalismen är talet om religionens förfall. Att religionen verkligen förfaller tycks man vara ense om. Om man med religionens förfall menar en minskad religiositet eller en minskad vördnad för religionen – och det tycks man göra –, finns all anledning att ta ståhej med en nypa salt. Förmodligen fanns det en eller annan adelsman i stiftet som lät bli att gå i kyrkan, men på det stora hela präglades stiftet av en närmast karolinsk kyrkoanda. Pressen var genomsyrad av religiösa värderingar, och något säger det väl – även om det främst berodde på en kraftig befolkningsökning – att tjugoen kyrkor byggdes och tolv tillbyggdes under Lindbloms tid som biskop. Talet om religionens förfall ska troligtvis framför allt ses som ett retoriskt grepp; vad man behövde var en hotbild: Man målade fan på väggen. Härmed inte sagt att det inte fanns de som trodde på sin retorik.³⁸

Det kan här vara på sin plats att även säga något om den i stadens press ymnigt förekommande kritiken av katolicismen. Denna tog sig främst uttryck i förklenande anekdoter om liderliga prelater och vidskepliga helgon samt indirekt och underförstått genom nedsättande omdömen om företeelser i de katolska länderna, företrädesvis Italien. Magnus Nyman talar i sin avhandling, *Press mot frihet* (1988), om ”den relativa välvilja som i pressen mötte katolska fenomen”. Det intryck som här förmedlas är alltså raka motsatsen. Nyman behandlar perioden 1772 till 1786, vilket till en del skulle kunna förklara skillnaden. Den period som här står i fokus infaller senare, i en tid med stundom långt liberalare tryckfrihet och rikare tidningsflora, dessutom i en tid ”av vettskrämd mörkrädsla och febril övertro”, för att tala med Martin Lamm. En annan möjlig förklaring kan vara att Nyman, som visserligen även använt sig av landsortspressen, främst bygger sin studie på stockholmspressen; någon diskussion om eventuella skillnader mellan landsorten och huvudstaden förs inte. Om Nymans resultat är riktiga, förefaller det mig rimligare att skillnaden kommer sig av en förflyttning i rummet och inte i tiden. Veterligt finns inga skäl att misstänka att toleransen vad gäller katolicismen skulle minskat, eller intoleransen ökat, mot slutet av seklet.³⁹

Liksom vad gäller antiklerikalismen kan det vara frestande att tolka kritiken av katolicismen som förtäckta angrepp på andra förhållanden. Och liksom det säkerligen och stundom stämmer vad Kellgren angår, ska man nog vara försiktigare beträffande landsbygden. Visst går och gick det att läsa in ett annat budskap, men frågan är om man gjorde det och om avsikten var att man skulle det. Det verkar troligare att kritiken oftast både var ämnad att uppfattas och verkligen uppfattades bokstavligt. För det första kritiserades ofta företeelser som saknade motsvarighet i den svenska kyrkan, som till exempel celibatet, och för det andra var det inte ovanligt att det var präster som svarade för kritiken. Varför gjorde man det då? Varför gav till exempel Anders Askegren och Pehr

Kylander, prost respektive komminister i Vadstena, sig på den långt ifrån heliga men desto vidskepligare Birgitta och hennes lika vidskeplige make? En förklaring är upplysningen. Man ville kontrastera sitt upplysta rike och sin upplysta religion mot en motbild. Men det är heller inte svårt att tänka sig att en uppsättning angrepp på katolicismen sedan gammalt ingick i den lutherska retorikarsenalen. Kanske var det så att de utfall som tidigare gjorts i lutherdomens namn nu kunde kallas både upplysta och lutherska. Samma sak fast i en något annorlunda förpackning. Alldeles oavsett om det skedde i upplysningens, lutherdomens eller båggederas namn, kan det tas för säkert att särdeles tolerant det var man inte. Att som Arne Jarrick påstå att ”upplysningen nådde fram till en tolerans i trosfrågor som många människor aldrig hunnit ’överskrida’”, förefaller dubbelt tveksamt. Varken upplysningen eller vanligt folk, som förmodligen alltsedan reformationen matats med historier om det katolska mörkret, verkar här på landet ha utmärkt sig för någon långtgående tolerans.⁴⁰

Undervisningen

1792 uppställde Lindblom en timplan för gymnasiet i Linköping. Den senaste var då från 1761. Om Lindbloms timplan började gälla 1792 eller om den beskriver rådande förhållanden är oklart. En jämförelse mellan de två skvallrar i vilket fall som helst om förändrade bildningsideal. Mest anmärkningsvärt är kanske teologins formliga ras. Grovt räknat föll en full lektionsdag teologi per vecka bort. Två ämnen, historia patrica och naturalhistoria (inklusive medicin 1792), ökade markant, det förra från en till tre timmar och det senare från en till sju. På Lindbloms schema återfinns även två nya ämnen, geografi och franska, med två respektive fyra lektionstimmar per vecka, vilket innebar lika mycket franska som exegetik. Övriga ämnen förblev i stort oförändrade. Rena schablonbilden framträder med andra ord: det naturvetenskapliga, nyttoinriktade, historiskt medvetna, sekulariserade och fransktalande 1700-talet. Och 1792 hade alltså detta 1700-tal nått även gymnasiet, och dess karaktär av prästseminarium började blekna. Vad gäller sekulariseringen ska här bara antydans en trolig tolkning. I stället för att tala om minskad religiositet, är det nog vettigare att tala om ett ökat intresse även för världsligt välstånd. Det handlar mer om *både och* än om *antingen eller*.⁴¹

Sedan mitten av 1700-talet hade vid gymnasiet meddelats undervisning i naturalhistoria. Någon undervisningsplan för ämnet föreligger emellertid inte förrän från 1792. Denna är utarbetad av Lindblom och omfattar naturalhistoria och medicin. Det mest iögonenfallande med planen är den genomgående nyttoaspekten. *Allt* relateras till nyttan. Fram till 1796 hette lektorn i medicin och naturalhistoria Claes Fredrik Hornstedt. När Hornstedt det året kallades som amiralitetsmedicus till Sveaborg drogs lektionen in och ingen undervisning i ämnet gavs förrän 1802. Ingen särskild lön hade nämligen blivit anslagen. I stället hade de två yngsta i kollegiet fått dela på en lön och den på det viset

överblivna tillfallit Hornstedt, ett förhållande som alltså inte längre ansågs hållbart. Till saken hör också att Hornstedt, som tack för alla de naturalier han släpat hem från Lappmarken och Ostindien, tilldelats lektoratet genom en kunglig befallning, vilken konsistoriet utan framgång opponerat sig emot.⁴²

En liten utvikning: Turerna kring Hornstedts lektorat ska här inte närmare utredas, men de förtjänar kanske i framtiden större uppmärksamhet, då de antagligen illustrerar något väsentligt. En upplyst biskop författar en plan i naturalhistoria åt en i kollegiet kanske inte alltför populär storfräsare. Upplysta strävanden står sedan mot en lektorslön. Lektorn får sin lön och biskopen mister sin naturalhistoria. Till att börja med illustrerar händelsen den självklara, men ofta förbisedda, betydelse ekonomin har. Det räcker inte med bara idéer. Händelsen är också typisk för 1700-talet i den mening att den representerar ännu ett misslyckat projekt. Ser man sedan det hela i ljuset av den nya timplan Lindblom utarbetat, kan man lätt tänka sig att det inte enbart handlar om en lektorslön. En inte oviktig fråga att besvara torde bli vilket ämne som lade beslag på de sju lektionstimmar naturalhistorien lämnat efter sig.⁴³

Biskopens reformiver inskränkte sig inte bara till scheman och kursplaner. I november 1798 publicerades i *Norrköpings Tidningar* ett utdrag ur prästmöteshandlingarna för år 1797. Lindblom anser där att "en uplyst Christendom" och "[t]idehwarfwets sanna uplysning" kräver krafttag mot tidens "[l]uxe, fåfänga och sinnlighet". Av den anledningen vill han i gymnasiet införa en skoluniform, "som gör fåfängan i kläder kraftlös [och] döljer den sårande skillnaden emellan förmögnare och fattigare kamerater". Initiativet tas av tidningen för ett "bewis på H. Herr Biskoppens uplysta kännedom". Förslaget ligger helt i linje med regeringspolitiken under 1790-talet, då överflödsförordningar kunde läsas i stiftets tidningar. Men om regeringen främst anförde ekonomiska skäl, framförde Lindblom också en jämlikhetsaspekt. Parallellen till Gustav III:s svenska dräkt, vilken för övrigt Voltaire såg sig föranledd att berömma, behöver väl inte påpekas.⁴⁴

Ungefär samtidigt i *Linköpings Stifts-Tidningar* kungjordes en ny lag, förbudet "emot skådespels upförande i de städer hvarest Academier och Gymnasier äro". Initiativtagare även denna gång var biskop Lindblom. Lindblom vände sig inte mot teatern i sig utan mot den studerande ungdomens slöseri med studietid och pengar. Det räckte därför inte med att blott förbjuda de studerande att gå på teater, ty "att förbjuda ungdomen spektakler, som äldre och värdigare folk bevista, gör förbudet misstänkt, förhatligt och sällan åtlydt". Stadens blomstrande teaterliv med, enligt *Linköpings Bladets* annonser, ibland tre föreställningskvällar i veckan kringgick delvis förbudet genom att söka sig till Ekkällans hälsobrunn alldeles utanför stadsgränsen. I vad mån förbudet hade någon effekt är okänt. Reaktionen i pressen tycks också ha uteblivit. Det är emellertid troligt att navet i stadens teaterliv, Didric Gabriel Björn, den före detta skådespelaren och numera utgivaren av den profranska tidningen, hade vissa synpunkter. Det viktiga i det här sammanhanget är att Lindblom nog inte ska ses som den upplyste biskopen som visserligen förbjöd teater i sin stad utan

som biskopen som i sina upplysta strävanden gjorde det.⁴⁵

Gymnasiets bibliotek upplevde under 1790-talet en uppryckning. Rapporter i *Linköpings Stifts-Tidningar* om nya donationer är legio. Inte bara biblioteket tillväxte av detta utan även donatorernas sociala anseende då de fick framstå som frikostiga och kulturbefordrande medborgare. 1793 till 1795 gav Lindblom ut *Linköpings biblioteks handlingar* i två delar. Handlingarna uppmärksammades och recenserades av *Stockholms Posten*. Där lovordas Lindblom eftersom han ”öpnat för Allmänheten tilgång til de werkelige skatter” biblioteket rymmer, och övriga biskopar uppmanas ta efter. I april 1794 började man vid biblioteket två gånger i veckan ge föreläsningar för gymnasisterna. Syftet uppgavs bland annat vara ”at gifva Ungdomen så väl kännedom af detta Bibliotheks inrättningar och tillhörigheter af Böcker, Handskrifter, mynt och öfriga Curiosa, som äfven allmänna begrep i Lärdoms-Historien”. Åter ett tecken på riktningen bort från karaktären av prästseminarium och samtidigt en illustration av 1700-talets samlarvurm.⁴⁶

Den pedagogiska överbyggnad Lindblom framför allt är en exponent för är den tyska filantropinismen. Filantropinismen kan sägas vara en syntes av upplyst nyttovurm och rousseauensk frihetspedagogik: Lycksalighet åt såväl samhälle som individ. Karakteristiska inslag är betonandet av konkreta, praktiska kunskaper och att dessa kunskaper med förnuftet ska förstås och inte blott mekaniskt inbankas. Icke desto mindre är filantropinismen till sin kärna inte minst fostrande, och det är till dygdiga, kristna medborgare den syftar. Det som ovan sagts om tim- och undervisningsplaner röjer ganska väl denna inställning på det praktiska planet. Vad gäller en uttalad pedagogik erbjuder så gott som samtliga här använda lindblomska källor avslöjande läsning. Och de kan ömsom kallas filantropinism, ömsom neologi. Eller varför inte upplysning?⁴⁷

Förändringarna vid gymnasiet under 1790-talet var alltså märkbara, även om de i vissa stycken gick trögt. Mycket blev emellertid vid det gamla. En sådan sak var sammandrabbningarna mellan lärpojkar och gymnasisterna. Linköping var visserligen staden med domkyrka, biskop och gymnasium och där det bodde herrar som helst klädde sina tankar i latinsk språkdräkt, men därav följer inte att en stämning av andakt ständigt vilade över dess gator. Leopold, som för ett par år hade sitt hemvist i staden, ger härom besked i ett brev till Lindblom:

Min Gud, hvilket allarme i går aftons här på Torget! Visserligen omkring 200 människor voro der församlade, och bultade hvarannan ynkeligen, jag tror med enkom dertill gjorda *klapp trån* [---] Min stackars sjuka hustru var på vägen at få slag af alteration [---] Det blir verkligen otruggt at vara inbyggare här i staden, om dessa upträden få ohindrat tilltaga. För min del tillslöt jag väl mina farstugdörrar, Salsdörren och alla andra möjliga dörrar, samt beslöt at i den ställningen uthärda belägringen, så länge någon bit oxstek var kvar i Skafferiet.⁴⁸

Visst går det att såhär tvåhundra år efteråt låta sig roas av hela scenen: En, förmodligen fysiskt helt utom fara, från det politiskt oroliga Stockholm flyktad,

darrande poet med ett stycke stek. Dylika slagsmål var emellertid ingalunda någon nyhet för 1790-talet. De var visserligen inte vardagsmat men liksom den systematiska pennalismen en del av gymnasiemiljön, av linköpingsmiljön. Men det är också tänkbart att de av såväl en och annan deltagare som åskådare gavs en annan tolkning nu på 1790-talet. Så även om den store skalden kanske försöker raljera en smula, blev nog alterationen inte mindre på grund av de franska förhållandena.⁴⁹

Alla gymnasister slogs emellertid inte, åtminstone inte alltid. För vid den här tiden bildades även en litterär förening, Vitterhetsgillet, med Jöns Jacob Berzelius som drivande kraft. Att Berzelius inte var den ende gymnasisten vid den här tiden med estetiska intressen är känt. Linköpings gymnasium var som bekant plantskola för en stor del av fosforisterna. På 1790-talet gick Livijn, Atterbom och Hedborn här, och ett par år in på 1800-talet C.F. Dahlgren och P.A. Sondén. Förutom att förhållandet i sig – att romantikerna kom från en den religiösa upplysningens högborg – är intressant och inbjuder till frågor, har flera av dessa romantiker i sina författarskap behandlat tiden vid gymnasiet och därmed lämnat ett betydande (och i den här uppsatsen oanvänt) källmaterial för förståelsen av miljön.⁵⁰

Intresset för en förbättrad undervisning i staden och dess stift förmärks inte bara hos biskop Lindblom. I *Linköpings Wecko-Tidningar* på hösten 1793 framhålls i en insändare signerad Jordbrukare behovet av skolor. "Ingen ting", heter det där, "borde vara sorgfälligare än Föräldrars bekymmer om sine barns upfostran och handledande", och insändaren avslutas med en önskan att "Barnskolor blefwo inrättade i Församlingarne på landet". Budskapet ekar 1797 vidare i *Journal för Prester*: "Man kan ej nog yrka inrättningen af Sockne-Scholor. De saknas allt för mycket i vårt land". Några år tidigare kunde uppsatsen "Om National-Upplysningen och medlen til dess vinnande", avtryckt ur *Journal för Allmänna Upplysningen och Sederna*, läsas i *Linköpings Bladet*. Författaren framför där kravet på "allmänna skolor", "lika för alle medborgares barn, af alle stånd och wärdigheter". Det går inte att ta miste på att ett sådant förslag var radikalt ur ståndssynpunkt. Att artikeln är norpad från Stockholm och inte signerad av en östgötsk jordbrukare får ses som betecknande. Andra talande inslag i stiftets press är till exempel rubrikerna "Bref om förnäma barns tidigare upfostran" i *Linköpings Bladet* och "Om de fel som begås i Barna-Uppfostran" i *Norrköpings Tidningar*. När den ovan omtalade donationen till en skolmästarinrättning av Fredrik Wulfcrona meddelas i stiftstidningarna, görs det med en direkt hänvisning till biskop Lindbloms uttalade önskemål. Allt kapital kom emellertid inte uppifrån. Stiftstidningarna kunde i maj 1795 omtala den "hedrande och efterdömliga Inrättning" magistraten och borgerskapet i Eksjö i norra Småland åstadkommit. Där hade man insamlat en fond till lön för en barnalärare, samt dessutom till denne införskaffat en bostad. Av annat slag, men likväl ett tecken på intresset för undervisningen, är de donationer av medel till "Christliga böcker" åt "dygdige Barn" som också rapporterades i stiftstidningarna. De tas där som bevis för en "uplyst människokärlek".⁵¹

Ekonomiska strävanden

Elegans och esprit i all ära, men om det är något 1700-talet doftar så är det jord. Så gott som varje bokannons, även och inte minst i stiftstidningarna, innehåller skrifter om lantushållningen, och rön om allt från gödsel till den "Orientaliska Trösk-maskinen" är legio i tidningarna. 1700-talets ekonomiska strävanden rörde förvisso inte bara jordbruket, man skulle också kunna peka på till exempel manufakturerna och bergsbruket. Jordbruket var emellertid utan tvekan det helt dominerande näringsfånget, och vad gäller lärostandets engagemang är det allra mest märkbart inom just jordbruket, bland annat av den enkla anledningen att så gott som varje präst själv var jordbrukare. Man får heller inte glömma att prästen inte bara var andlig ledare. Han var också världslig ledare, i egenskap av sockenstämmans ordförande. Dessutom i högsta grad så. Carin Bergström har visat hur lantprästens auktoritet som religiös styresman under 1700-talets lopp förlorade till förmån för hans världsliga auktoritet. Detta ledarskap och dess auktoritet utövades bland jordbrukare i ett jordbruksland.⁵²

Jordbruket må under 1700-talet ha varit "en intellektuell modefråga", som Sven Widmalm formulerat det, men detta får inte uppfattas så att det var något man ägnade sig åt blott för nöjes skull och med vänster hand. Jordbruket var viktigt. Det handlade om att höja produktiviteten och välståndet, den "timeliga lycksaligheten" som det hette, – och därigenom graden av upplysning. Ty upplysningen var långt ifrån bara resonemang om tryckfrihet och teologi, frihet och förnuft. Upplysningen var även förnuftet tillämpat på en synnerligen jordnära nivå. När Carl Nyrén, i den ovan omtalade nekrologen, lovordades för sitt "arbetsamma nit för [...] allmänna upplysningen", avsågs nog snarare hans anmärkningar om honungen än hans "Volteriana". Belysande är också att utgivaren av *Linköpings Magasin*, som uttryckligen syftade till upplysning inom teologin, såg meddelandet av "rön uti landthushållningen" som en av magasinets stora uppgifter. Även *Linköpings Bladet* erbjuder avslöjande läsning om hur upplysning och ekonomiska strävanden hängde ihop. Som exempel kan nämnas Björns publicering av artiklar från Sällskapet för Allmänna Medborgerliga Kunskaper. I den första artikeln, "Om Tryckfrihets-Rättigheten", heter det bland annat: "Mätte hwarje Damm nedbrytas, som, alt för svag at kunna hämma Uplysningens oemotståndeliga ström". De två nästföljande av sällskapet bidrag som inflöt i bladet handlade om biskötselns respektive "Tjula församlings oekonomiska Inrättningar". Gissningsvis är det inte bara på en senare tid, som de gör intryck av att höra ihop, utan även på den dåtida läsaren. De senare handlade om den "brukbara" upplysning biskopen gjort sig till tolk för: "och ju mera [man] förbinder dessa med religionen, ju mera bidrager [man] til andelig förbättring, som äfven til timelig lycksalighet", som det hette i talet på prästmötet 1793. Allting hängde ihop: Nyttan, Religionen och Upplysningen. – Prisa Gud genom ett effektivt och upplyst jordbruk! Och glöm för all del inte vad det kom att stå i den lindblomska katekesen från 1811: "Arbetsamhet befordrar hälsa och välstånd!"⁵³

Hur kan man då få grepp om den roll prästerna spelade i dessa ekonomiska strävanden? Ett sätt är att studera nekrologerna i stiftstidningarna. I början av 1790-talet stod kontraktsprosten Tiburtz Tiburtius biografi att läsa där. Bland dennes förtjänster märks att ”han visat, på hvad sätt flere från Theologien främmande ämnen lika så nyttigt, som verdigt kunna förenas med Presterligheten”, och av hans tryckta skrifter må här anföras ”Om Himmelskornets trefnad i Östergötland”, ”Om hushållningen i Östergötland” samt ”Huru vilda änder göras tame”, samtliga publicerade i Vetenskapsakademiens handlingar. Det berättas också att sagde Tiburtius, givetvis ledamot av nyssnämnda akademi, ”i patriotisk välmening och aktning för det äldsta ståndet”, långt före Almqvists välbekanta pastorala utflykt, förmådde sin äldste son att bli bonde. (Samme Tiburtius lät för övrigt riva ned Vreta Klosters kyrkas gamla – och katolska – klostertorn respektive tak. Allt för att bygga nytt i tidens ljusare och förnuftigare stil.) Men om sanningen ska fram, dog såväl Tiburtius som Carl Nyrén, som i det här sammanhanget är en riktig tungviktare, före 1790. Deras insatser låg före den tid som här behandlas. Vad som däremot även hör 1790-talet till är den höga värderingen av dessa båda män. Deras nekrologer var inga små futtiga saker. De löpte över tre nummer vardera, och de livsgärningar, som ansågs förtjäna detta rum, låg klart mindre inom den religiösa än inom den världsliga delen av den prästerliga ämbets sfären.⁵⁴

1790-talet saknar emellertid inte egna exempel. 1798 meddelades att den framlidne kontraktsprosten Lars Kraft Larsson en gång fått medalj av Patriotiska sällskapet, av vilket han även varit medlem, för sina insatser inom lantushållningen, liksom att han belönats av Vetenskapsakademien, liksom att han varit medlem av Sällskapet för Allmänna Medborgerliga Kunskaper. Prästmannen Krafts bidrag till vår litteratur bestod i en avhandling på latin om urverk samt skriften ”Om bistöckars inrättning”. En annan källa, från mitten av 1800-talet, beskriver honom sålunda: ”Skicklig jordbrukare var han tillika en af de flitigaste biskötare, riket ägt”. Varken Tiburtius, Nyrén eller Kraft var någon dussinpräst, men de fanns där, inte minst som efterföljansvärda exempel, och det är framför allt som sådana, som exempla, man ska läsa dessa dödsrunor. Antagligen fanns där även präster som, låt vara i en mindre skala, var dessas likar. Det bör också påminnas att det här rör sig om nekrologer; alla driftiga prästmän dog inte alldeles före eller under 1790-talet.⁵⁵

Ingen ska emellertid inbilla sig att jordbruket blomstrade som aldrig förr eller utvecklades i ett rasande tempo. Det gick trögt, det saknades ”drift”, och stiftschefen bekymrade sig. Nog försökte Lindblom alltid. Som omtalats manade han på sitt prästerskap under prästmötet 1793. I hans undervisningsplan för gymnasiet naturalhistoria från samma år var nyttoaspekten genomgående, och under sina visitationsresor i stiftet intresserade han sig särskilt för hur det var ställt med jordbruket. Det var just dessa resor som var så bedrövande. Prästerna följde dåligt med de framsteg som gjordes; här rådde ”fortidens inskränkta och ofta råa enfald”. Prästens roll som förebild för allmogen krävde åtgärder, varför Lindblom gav domkapitlet i uppgift att komma med förslag till

att förbättra situationen. Att saken sedan rann ut i sanden får väl ses som betecknande. För trots att stiftet ägde krafter som till exempel Tiburtius, Nyrén och Kraft, befordrades trögheten och odugligheten av ett inte ringa antal mer eller mindre misslyckade existenser, något som diskuterats ovan och som tål att upprepas. (Man kanske även kan vända på det: En förutsättning för medaljuttelande, lanthushållningslitteratur och av jordbruksrön fyllda tidningar var det usla jordbruket. Ingen vill reformera om det inte behövs. Allt som åsyftas är att jordbruksvurmen icke låter sig förstås utan kunskap om jordbrukets tillstånd.) Och trots att bokannonserna var både frekventa och fylliga, behöver det inte betyda att konsumtionen var hög. Ett exempel från ett delvis annat ämnesområde, medicinen, kan här vara upplysande. J.A. Wadström, som författat ett par skrifter om veneriska smittan, vilka tryckts i Linköping, förfasade sig i en insändare i stiftstidningarna över den dåliga köplusten i stiftet och sade sig ha börjat tvivla på ”vördige Prästerskapets nit för en sund upplysning”. Visst ville Wadström gärna tjäna pengar, men att avsättningen inte var lysande torde stå klart.⁵⁶

Avslutning

Här har det handlat om *en* upplysning. Bilden blir delvis en annan för den upplysning Björn och *Linköpings Bladet* stod för och åter en annan om man synar officerarna vid regementet. För att inte tala om den upplysning som möter fyra mil åt nordost, i den niotusenhövdade storstaden Norrköping, där handel och industri var det som räknades.

Som bekant har meningarna om upplysningen gott kraftigt i sär. Här ska inte samtliga skärskådas, blott två extremer i den senaste tidens debatt må anföras: Tore Frängsmyr sade sig ha letat efter den utan att finna den; Peter Aronsson hittade den bland bönderna i Småland. Själv ansluter jag mera till den kulturhermeneutiska syn Jakob Christensson inspirerad av Clifford Geertz gjort sig till tolk för, senast i avhandlingen *Lychoriket*, och hamnar därför någonstans mittemellan Frängsmyr och Aronsson: Upplysningen fanns, dock inte överallt.⁵⁷

Frängsmyrs, av honom själv erkända, provokativa oförmåga att i Peter Gays fotspår hitta en svensk upplysning torde ha blivit bemött tillräckligt, varför ett kort påpekande borde vara tillfyllest. Om upplysningen definieras som *les philosophes* (en definition som alltså ska sammanfalla med populärfilosofernas egen) hade vi förvisso inte mycket till upplysning i Sverige; Voltaire var ju inte svensk. En sådan tolkning är emellertid orimligt strikt och, förefaller det mig, ohistorisk. Många människor i vårt land uppfattade just sin tid som upplysningens, och det måste för en historiker vara det avgörande.⁵⁸

Frängsmyr framlade denna syn redan 1987 och framhårdar alltså. Senast i *Lychnos* 1996 upprepades resonemanget. Något har han emellertid retirerat, eller åtminstone förtydligt sig, och medger numer att upplysningen i Sverige

förekom dels som ”kulturmode”, renons på allt djupare innehåll, dels och endast möjligen som ”mentalitet”, ”[p]å den folkliga nivån”. Huruvida en biskops utgivning av en journal, vilken biskopen själv liksom flertalet recensenter uppenbarligen uppfattade som ett medel att befordra upplysningen med, ska betraktas som en modenyck eller ett utslag av en folklig mentalitet förefaller emellertid alltså oklart. Detta för att ta ett exempel.⁵⁹

Åtminstone två svagheter, i själva verket beslätade med Frängsmyrs, vidlåder Peter Aronssons resonemang à la Habermas. Denne finner nämligen upplysningen, eller ”Bondeupplysningen”, som han med en neologism kallar den, på sockenstämmor i Småland genom att utgå från Kants – till förvillelse berömda – svar på frågan ”Was ist Aufklärung?”, det vill säga ”Upplysning är människans utträde ur hennes självförfäddade omyndighet”. Mot Aronsson kan invändas att detta är *ett* samtida svar. Varför ta just det till utgångspunkt? Varför inte utgå från säg biskop Lindbloms synpunkter i stället? Jo, därför att upplysningen inte var entydig, varken med ett diakront eller med ett synkront betraktelsesätt. Kants, liksom Lindbloms, tankar utgör inte Svaret med stort s. Deras svar är blott små delar av en fortlöpande kommentar till upplysningen. Det var den ena svagheten.⁶⁰

Den andra framgår av följande med Aronssons betraktelsesätt analoga exempel: Om Kant, eller för den delen Lindblom, ansåg att det var upplyst att bygga skolor (vilket de gjorde), skulle alltså skolbyggande i sig vara ett tecken på upplysningen. På ett ställe säger Aronsson det mycket riktigt rent ut: ”Upplysningsepoken är inte slut”. Resultatet blir således om inte ohistoriskt så åtminstone transhistoriskt. Med det synsätt som tillämpats i den här uppsatsen blir, för att hänga kvar vid exemplet, ett skolbygge en del av upplysningen när det av samtiden uppfattas så. – För att återvända till bönderna: I Sverige kallade man dem inte upplysta. Och det gjorde förvisso inte Kant heller.⁶¹

Såväl Frängsmyrs som Aronssons sätt att betrakta upplysningen är således i sig möjliga. En besvärande omständighet är bara att det finns ett ord som stavas upplysning och som användes i stor utsträckning under en viss historisk period. Denna period bör kallas upplysningen. Dess innehåll blir vad samtiden kallade upplyst. Eller med andra ord: Både Frängsmyrs och Aronssons ansatser faller på att de prompt måste *definiera* upplysningen en gång för alla. Detta låter sig emellertid inte göra i några enkla termer lånade från Voltaire eller Kant, ty upplysningen definierades och omdefinierades ständigt.

Detta innebär inte att det Frängsmyr och Aronsson talar om är ointressant. Tvärtom. De borde bara kalla det något annat.

Med denna syn på upplysningen blir historien om lärostandet i Linköping en historia om upplysningen. Det blir bland annat historien om neologin, denna på 1790-talet mondäna upplysningsteologi som tog sig uttryck i tidskrifter, sammanlutningar, predikningar och översättningar och vars högborg på 1790-talet Linköping var; om antiklerikalismen och kritiken av katolicismen, vilka, till skillnad från de källgrenska varianterna, här på landet nog ska tas för vad de var, uttryck för missnöje respektive ett behov av en retorisk motbild; det blir

historien om ett naturvetenskapligt, nyttoinriktat, historiskt medvetet, i sekularisering stätt och fransktalande 1700-tal som på 1790-talet når även Linköpings gymnasium och om ett högst påtagligt intresse för en förbättrad undervisning i staden och i stiftet överhuvud; och det blir historien om de religiöst upplysta ekonomiska strävandena inom framför allt jordbruket.

Men upplysningen var ingen enhet. Inte ens studerad inom ett mindre geografiskt område som en stad eller inom en försvinnande liten grupp som läroståndet i denna stad uppvisar den enhetlighet. Etiketter behövs dock, varför följande erbjuds: Upplysningen var religiös, utilistisk, ofta tysk snarare än fransk och som regel okontroversiell. Den var de nyttiga kunskapernas spridande i strävan att uppnå lyckalighet både här och i evigheten. Den var det kitt som gör det möjligt att se sambanden mellan de teman som här studerats. Eller snarare: Utan upplysningen eller tagna för sig förstås de inte.

Slutligen: Jämfört med Voltaires upplysning var den som skisserats här tämligen grå, men icke desto mindre högst påtaglig, och den kan utan svårigheter upptäckas utan uppslutning kring vår tids store civilisationsteoretiker. Och formeln är enkel: Upplysningen i Linköping hittas på ort och ställe, och inte i vare sig Paris eller Königsberg.

Noter

1. Alla de poänger som anförs realiseras inte i uppsatsen. Jag tycker ändå att de förtjänar att påpekas. I Umeå har projektet "Norrlands bildningshistoria: Studier av idéspridning, bildningssträvanden och föreningsliv i några norrländska samhällen 1830–1940" avsatt följande arbeten: R. Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988); K. Nordberg, *Märkpojkarna tar makten: Människor och idéer i 20- och 30-talens Holmsund*, Idéhistoriska skrifter, 6, institutionen för idéhistoria, (Umeå, 1987); D. Nordmark, *Det förenande samtalet: Om norrländsk lokalpress och den borgerliga offentlighetens etablering under 1800-talets första hälft* (Stockholm, 1989); B. Olsson, *Den bildade borgaren: Bildningssträvan och folkbildning i en norrländsk småstad* (Stockholm, 1994); R. Qvarsell, *Kulturmiljö och idéspridning: Idédebatt, bokspridning och sällskapsliv kring 1800-talets mitt* (Stockholm, 1988); och B. Sundin, "Johan August Vilhelm Sköld: En idébiografi över en helt ovanlig människa", i *Liv och text: Sex föreläsningar från ett symposium*, Idéhistoriska skrifter, 1, institutionen för idéhistoria, (Umeå, 1985). Med H. Sandblads och B. Lindbergs uppsatser, i *Skara*, II, ed. Skara historiekommitté, (Skara, 1975), resp. i *Ugglan* 2, ed. G. Broberg, (Lund, 1994), och i *Lychnos* 1990, samt S. Sörlins *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (1988), M. Nymans *Götheborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774–1789* (Stockholm, 1994) och J. Christenssons kapitel "Biskopen", i dens. *Lyckoriket: Studier i svensk upplysning* (Stockholm, 1996), torde genren svensk lokal idéhistoria huvudsakligen vara uttömd. Annan uppslagsgivande litteratur är R. Qvarsell, "Idéer och lokalmiljö: om idéhistorisk och lokalhistorisk forskning", i "Lokalhistorisk forskning: Konferens i Linköping den 10–11 mars 1988" (Linköping, 1989); R. Ambjörnsson, "Om möjligheten av en folkets idéhistoria", i *Lychnos* 1983; E. Österberg, "Rikshistoria och lokalhistoria: En fråga om centrum och periferi, centralt och perifert i historieforskningen?", i *Periferi og sentrum i historien, Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodlære på Røros 16–20 juni 1974*, Studier i historisk metode, X, (Oslo, 1975); samt P. Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund, 1992), kap. 1.
2. Den press som använts är *Journal för Prester (JfP)*, 1797/98–1799; *Linköpings Allehanda (LA)*, 1796–1798; *Linköpings Bladet (LB)*, 1795–1799, 8/1 1800 samt ett "provblad" 5/11 1794; *Linköpings Magasin (LM)* 1795; *Linköpings Stifts-Tidningar (LST)*, 1789/90–1799; samt *Linköpings Wecko-Tidningar (LWT)* 1793–1794. Även *Norrköpings Tidningar (NT)* 1790–1799 har använts.
3. Bibliografierna: A. Ranius, *Litteratur om Linköping, 1. Linköpings stad t.o.m. 1970*, (Linköping, 1979), och *Böcker om Östergötland* (Linköping, 1984). Stadsmonografin: F. Lindberg, *Linköpings historia, II. 1567–1862 Näringsliv och förvaltning, och III. 1567–1862 Samhälls- och kulturliv*, (Linköping, 1975). Citatet: C.W. Skarstedt, *Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens historia i Sverige till omkring 1850* (Lund, 1879), 191. Omtalade arbeten om neologin är G. Westling, "Om 'upplysningstidens' svenska kyrka med särskildt afseende på Linköpings stift", i *Kyrkohistorisk årsskrift*, 17 (1916); E. Leufvén, *Upplysningstidens predikan*, I–II, (Stockholm, 1926–1927), särskilt II, 93–141; och H.S. Nyberg, *Johan Adam Tingstadius: Orientalist och biskop* (Stockholm, 1953), 200–219. Om dåliga präster resp. antiklerikalism och kritik av katolicismen: G. Suolahti, *Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen* (Stockholm, 1927) och L. Josephson, *Kellgren och samhället: Kritik och satir till mitten av 1780-talet* (Uppsala, 1942). Om undervisningen: W. Sjöstrand, *Pedagogikens historia* III:1 (Malmö, 1961), och N.G. Ohlson, *Det pedagogiska problemet i Sverige under frihetstiden och gustavianska tiden (till omkring år 1805): En översikt* (Stockholm, 1939). Om de ekonomiska strävandena: S. Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, I–II, (Stockholm, 1967), och S. Högberg, *Kungl.*

Patriotiska Sällskapets historia: med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden (Stockholm, 1961).

4. J.A. Lindblom, "Tal vid Prestmötets slut i Linköping d. 12 Sept. 1793", i "Prästmötet i Linköping 1793" (Linköping, 1794), 33f.
5. Som bekant är SAOB ännu inte framme vid bokstaven *u*. Uppgiften härrör från T. Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen: En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Höganäs, 1993), 68f & 190. Frängsmyr har enligt uppgift tagit del av excerpter hos Svenska Akademiens Ordbok i Lund. *Nordisk Familjebok*, XXX, (Stockholm, 1920), 1201: "Upplysningen. 1. Teol., enligt den lutherska läran om nådens ordning [...] det andra i ordningen af den Helige andes nådeverk".
6. R. Porter, "The Enlightenment in England", i *The Enlightenment in National Context*, utg. R. Porter & M. Teich (1981), 6; J. Whaley, "The Protestant Enlightenment in Germany", i Porter & Teich, 117; R.B. Sher, *Church and University in the Scottish Enlightenment: The Moderate Literati of Edinburgh* (1985); J. Christensson, "På spaning efter den svenska upplysningen", i *Häftan för kritiska studier* 1992:1, 39, 54, jmf äv. dens. *Lyckoriket*, 12, 38ff; M. Nyman, *Upplysningens spegel: Götheborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774–1789* (Stockholm, 1994), 250; D. Lindmark, *Uppfostran, undervisning, upplysning: Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan* (Umeå, 1995), ffa. 49–108; S. Högnäs, *Människans nöjen och elände: Gyllenborg och upplysningen* (Lund, 1988), 22f; S. Lindroth, "Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden", i *Lychnos* 1957–1958, 184.
7. B. Lindberg, "Utilism och upplysning – exemplet Åbo", i *Ugglan* 2, 41f; E.M. Rodhe, *Jacob Axelsson Lindblom såsom biskop i Linköping* (Lund, 1905), 139.
8. Om Nyrén: *LST*, nr. 5, 7 & 9 1789/90; och A. Ranius, *Handskriftssamlingen vid Linköpings stiftsbibliotek: Katalog: Del I* (Linköping, 1993); se äv. F. Bööks raljerande uppsats "Carl Nyrén eller Chronschough under frihetstiden", i *Svensk vardag: essayer* (Stockholm, 1922). "behovet af [...]", *LST*, nr. 12 1789/90. "til et sorgfälligt [...]", *LST*, nr. 5 1793/94. "Religionen; dess värde [...]", *LST*, nr. 4 1796. "Upplysning och Välsignelse", *LST*, nr. 5 1796. "Upplysningens sinnebild [...]", *LST*, nr. 8 1799.
9. *LWT*, 2/11 1793. "wälment erindran [...]" osv., *LB*, 7/8 1795. "Tankar om Bondens Upplysning", *LB*, 16, 17 & 20/10 1795. "At sprida upplysning [...]", *LB*, 10/10 1798.
10. Angående begrepp kopplade till upplysningen jämför Christensson, "På spaning efter den svenska upplysningen", 39. Citaten: Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen*, 71.
11. Se t.ex. *Nationalencyklopedin*, XIV, (Höganäs, 1994), 109.
12. Neologins höjdpunkt förläggs av flera forskare till decennierna efter sekelskiftet 1800. Flera menar också att neologin ännu runt mitten av 1800-talet var livskraftig. Se t.ex. Leufvén, II, 141.
13. Westling, "Om 'upplysningstidens' svenska kyrka", 167, 172.
14. Om neologi se C.A. Hessler, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige* (Uppsala/Stockholm, 1956); Leufvén, II, 93–141; Nyberg, 200–219; B. Rehnberg, *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800*, *Studia historica-ecclesiastica uppsaliensia*, 10, (Uppsala, 1966), 201–490; E. Liedgren, *Neologien, romantiken, uppvaknandet 1809–1823*, Svenska kyrkans historia, VI:2, eds. Hj. Blomquist & H. Pleijel, (Stockholm, 1946); Skarstedt; Westling. "kötslighet" osv., i M. Wallenberg, *Aposteln Pauli Bref til de Romare och Ebréer: Med exegetiska och polemiska anmärkningar* (Norrköping, 1799), företalet; Wallenberg vänder sig där mot detta bruk. "tom bombasm [...]", Nyberg, 218.
15. Fileniuscitaten och uppgiften om bibelsällskapet: Westling, "Om 'upplysningstidens' svenska kyrka", 120 resp. 233.
16. Rodhe, lidencitatet 163, lindblomcitaten 161. Huvudverket om Lindblom är Rodhe. Se äv. J.A. Westerlund, J.A. Setterdahl & E. Meurling, *Linköpings stifts herdaminne*, I–V, (Linköping, 1915–43), I, 113–128, och H. Gladh, "Lindblom, Jacob", i *Svenskt biografiskt lexikon*, XXIV, (Stockholm, 1980–81).
17. Välment citerad i Westerlund m.fl., III, 126. Om tryckta predikningar: Westling, "Om 'upplysningstidens' svenska kyrka", 196.

18. *LM*, 3 1795, 33ff.
19. *LST*, nr. 4 1795. *LM*, 3 1795, 20.
20. Signaturen Omegarius möter i *LB*, 11/9 1795. Om det kungliga brevet: J.V. Johansson, *Extra Posten 1792–1795: Studier i 1700-talets svenska press- och litteraturhistoria*, I–II, (Göteborg, 1936), I, 261ff; jmf. äv. Hessler, 70f.
21. Journalen kungjordes i *LST*, nr. 8 1797.
22. Troilicitatet, Rodhe, 202. Mottot och anmälan, *JfP*, 1 1797/98, 1f (mottot är för övrigt ett Paulusord, 1 Tess. 5:21).
23. Om bidragsgivarna: Rodhe, 205ff. Tengströms brev: M.G. Schybergson, "Jakob Tengströms brevväxling med J.A. Lindblom", i *Förhandlingar och uppsatser*, 34, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (Helsingfors, 1921), 9. Angående ortodoxin i stiftet se t.ex. K.H. Johansson, *Kyrkobruk och gudstjänstliv under 1700-talet* (Lund, 1938), där Linköpings, Kalmar och Växjö stift behandlas. Se äv. H. Pleijel, *Från hustavlans tid: Kyrkohistoriska folklivsstudier* (Stockholm, 1951). Statskyrkans ortodoxa officiella hållning torde vara känd. Regeringens skugggrädsla torde även den vara känd, men som ett exempel där den behandlas kan ges A. Söderhjel, *Sverige och den franska revolutionen*, I–II, (Stockholm, 1920, resp. Helsingfors, 1924). Bl.a. framgår det där att Östergötland uppfattades som ett av de mest missnöjda och "jakobinska" länen, II 204, 250ff.
24. Om Björn: P. Johnson, "Linköpings bladet ett språkrör för den liberala rörelsen", opulerad uppsatssuppgift i historia vid Linköpings universitet, vt 1979; N. Personne, "Björn, Didrik Gabriel", i *Svenskt biografiskt lexikon*, IV, (Stockholm, 1924), 640–43; och J. Villskog, "Didric Gabriel Björn och Linköping", i "Linköpingsglimtar från fyra sekler", Skriftserie utgiven av Föreningen gamla Linköping, 3, (Linköping, 1956). "hwars hufwudföremål warit [...]". *LB*, 2/12 1797. R. Karlbom, *Bakgrunden till 1809 års regeringsform: Studier i svensk konstitutionell opinionsbildning 1790–1809* (Göteborg, 1964), 199. Wrede citerad i *LB*, 8/1 1800. "med läsning [...] osv. citerat i Karlbom, 219.
25. Recensionen i *LB*, 9/9 1797. Angående *Stockholms Posten*, *Läsning i blandade ämnen* och *Journal för Svensk Litteratur* se Hessler, 81f, citatet i not 82; för *Läsning i blandade ämnen* se äv. K. Anér, *Läsning i blandade ämnen* (Göteborg, 1948), 105ff. Recensionen i *Götheborgs Allehanda* avtryckt och kommenterad i *LB*, 28/11, 1/12 & 5/12 1798.
26. Stenhammar citerad i Westling, "Om 'upplysningstidens' svenska kyrka", 180. För Muncks aktiviteter se Rodhe, 209ff; och Hessler, 101ff.
27. "tidens större [...]", "Utdrag af Protocollet, hållit i Linköpings Dom-Capitel den 30 October 1792", i Koppe, *Läro-Bok i Christendomen* (Norrköping, 1792). Lindblom, "Företal", i Koppe. För recensionen i *Extra Posten* se J.V. Johansson, 88ff. Om turerna kring publiceringen av Morus se Rehnberg, 357; Westerlund m.fl., I, 292f & I, 113ff, och Rodhe, 195f; jmf. äv. G. Westling, *Ur Linköpings stifts historia 1593–1843* (Linköping, 1919), 105. Wallenbergcitatet i Westling, 105. Den genomortodoxe Wallenberg bekände färg i bland annat *Aposteln Pauli Bref til de Romare och Ebréer*, där i företalet neologin benämns "Missfoster". Intressant att notera är att boken icke desto mindre utges "til den Uplystare Allmänhetens pröfning", förvisso ett tecken på att termen kunde bli urvattnad men också ett prov dess lyskraft. Gjørwell citerad i Rodhe, 196. Angående det unika i att rata Benzelius se Rehnberg, 298.
28. Skarstedt, 212.
29. Citatet om S. Wallquist: Westerlund m.fl., III, 452f. Oviljan att kalla neologerna neologer ses t.ex. i Westling, "Om 'upplysningstidens' svenska kyrka", passim. Lindblom, [Företal], i *Wår Herres och Frälsares Jesu Christi Nya Testamente* (Linköping, 1796). Angående Lindbloms utgivning av *Nya Testamentet* och det missnöje det rönt hos bl.a. biskop Wallquist se Rodhe, 198f.
30. Wallquist citerad i Sundblad, 95.
31. *LB*, 14/11 1798.

32. Westling, *Ur Linköpings stifts historia*, 106–127, citatet 108.
33. Avsättningarna och suspenderingarna: *LST*, nr. 11 1793/94, nr. 11 1794, nr. 12 1795, nr. 6 1796 & nr. 11 1798. Om konsistorierna i Finland se Suolahti, 269.
34. S. Lindroth, ”Vardagsro och söndagslust: Kring Hjortbergstavlan i Släps kyrka”, i *Lychnos* 1956. Som exempel i samma genre, duktiga och präktiga präster, kan nämnas R. Qvarsell, ”Prästgården som kulturmiljö: Prosten Pehr Kernell i Hällestad och hans familj”, i *Hällestadstidningen* 1983. I C. Bergström, *Lantprästen: Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800: Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet* (Stockholm, 1991), kan man läsa om prästyrkets professionalisering. Från att tidigare ha varit ett börjar nu yrke och person att skiljas åt.
35. C.L. Lenz, *Resa genom Tyskland, Danmark och Sverige* (Stockholm, 1803), 169f. Passagen är försedd med en not av översättaren, [Sverig Ullric Nordfors]: ”Det kan hända att Swerge har ett och annat Original för denna teckning: men — Öfwersättaren behöfwer ju icke anmärka att Förf. i det hela har bedragit sig?” Sanningen låg kanske någonstans däremellan. Man bör också känna till att Lenz reseskildring i grunden ger en mycket positiv bild av Sverige.
36. Suolahti, 245ff.
37. Om Kellgren och prästerskapet: L. Josephson, 243–292.
38. Angående stiftets karolinska kyrkoanda se K.H. Johansson, *Kyrkobruk och gudstjänstliv under 1700-talet*, 6 och passim. Rodhe, 168, upplyser om antalet ny- och tillbyggda kyrkor.
39. M. Nyman, *Press mot frihet: Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter* (Uppsala, 1988), 209. Även i dens., *Upplysningens spegel*, 81, ses en ’relativ välvilja’ mot katolska fenomen, vilket möjligen underminerar mina resonemang om att skillnaderna kommer sig av en förflyttning i rummet, även den där studerade *Göteborgs Allehanda* var ju en landsortstidning. Men givetvis behöver linköpings- och göteborgspresen inte nödvändigtvis torgföra samma åsikter. Det bör i sammanhanget erinras att katoliker 1773 gavs rätten att bosätta sig i landet; detta mot prästeståndets vilja. M. Lamm, *Upplysningstidens romantik: Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, II, (Stockholm, 1920), 16. Vad gäller tryckfriheten se E. Nyman, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810* (Stockholm, 1963), jmf. äv. T. von Vegesack, *Smak för frihet: Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830* (Stockholm, 1995). Paradoxalt nog tycks den tidningsboom som i huvudstaden inträffade andra halvåret 1792 komma till Linköping först då de liberala lagarna åter försvunnit.
40. Om Kellgren och katolicismen: Josephsson, 352f. Om vidskepliga Birgitta, *LB*, 12/5 1795. A. Jarrick, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm* (Stockholm, 1992), 192.
41. Timplanen återfinns i K. Beckman, ”Tiden 1724–1807. Under 1724 års skolordning”, i *Linköpings gymnasiums historia 1627–1927*, ed. Linköpings h. allm. läroverks kollegium (Linköping, 1927), 122ff.
42. Undervisningsplanen hittas i Beckman, 124. Om Hornstedt, lektionen och konsistoriets opposition: *LST*, nr. 1 1797, och Beckman, 100.
43. I J.J. Berzelius, *Självlbiografiska anteckningar* (Stockholm, 1901), 8–15, framgår att Hornstedt och naturalhistorien av flera lärare motarbetades och uppfattades som onyttig.
44. *NT*, 14/11 & 17/11 1798; jmf. ”Linköpings consistorii circulaire, n:o 303” (Linköping, 1797), vilket innehåller 1797 års prästmöteshandlingar.
45. Kungörendet av förbudslagen, *LST*, nr. 10 1798; där framgår också att det var Lindblom som var förslagsställaren. Lindblomcitaget, Rodhe, 228. Om teaterlivets utflyttande till Ekkällan: B. Lundberg, ”Linköpings teater på 1700-talet”, i *Linköpingsglimtar från fyra sekler*, Skriftserie utgiven av Föreningen gamla Linköping, 3 (Linköping, 1956); se äv. F. Lindberg, III, 184.
46. *Stockholms Postens* recension avtrycktes i *LB*, 10/4 1795. Föreläsningarna: *LST*, nr.

- 4 1794. Beträffande 1700-talet och samlarvrmen finns en studie över särskilt boksamlandet i E. Hamberg, *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur: Studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden* (Göteborg, 1985).
47. Om filantropinismen: W. Sjöstrand, I, 168ff, & III:1, 118ff; och Ohlson, 113–39, där särskilt Lindblom behandlas.
48. Citerat i O. Holmberg, *Leopold och reuterholmska tiden: 1792–1796* (Stockholm, 1957), 104.
49. Vad gäller pennalism och handgemäng se R. Ekholm, *Serta Lincopensis: Strödda anteckningar till Linköpings läroverks äldre historia* (Linköping, 1963), särskilt 58–76.
50. Man kan exempelvis fråga sig vad denna koncentration av romantikerämnen berodde på, om den innebar att romantiken spreds, upptogs och följdes med ett större intresse här än annorstädes och hur den påverkade bilden av Linköping/Östergötland. Och inte minst: I vilken mån var dessa romantiker i själva verket upplysningsmän? Bland romantikernas verk kan nämnas P.D.A. Atterbom, [Levnadsteckning över S.J. Hedborn], i S.J. Hedborns *Samlade skrifter*, II, (Örebro, 1847); C.F. Dahlgren, *Ungdomsfantasier eller Nahum Fredrik Bergströms krönika* (1830–31); och S.J. Hedborn, *Minne och poesi* (Linköping, 1835). Romantikernas författarskap har, liksom Berzelius gärningar, avsatt en del biografisk forskning som också den kastar ljus över gymnasie miljön, t.ex. K. Fredlund, *Carl Fredrik Dahlgren, hans lif och diktning: En litteraturhistorisk studie*, I, (Göteborg, 1903); H.G. Söderbaum, *Jacob Berzelius: Levnadsteckning*, I, (Stockholm, 1929); E.N. Söderberg, *Samuel Johan Hedborn, hans lif och diktning: Ett bidrag till nya skolans häfder* (Uppsala, 1897); och F. Vetterlund, "Atterbom före Upsalaliden (1790–1805): Ett kapitel af en biografi", i *Svensk tidskrift* 1895.
51. "Ingen ting borde [...]" osv., *LWT*, 28/9 1793. "Man kan ej [...]", *JfP*, 1 1797/98, 41; jmf. äv. 3 1797/98, 163. "Om National-Uplysningen" avtryckt i *LB*, 23/12 1796. "Bref om förnäma barns tidigare upfostran", *LB*, 21/1 1795. "Om de fel som begås i Barna-Uppfostran", *NT*, 21/9 1796. "som undervisar Allmogens [...]", *LST*, nr. 5 1796. "hedrande och efterdömliga [...]", *LST*, nr. 4 1795. "Christliga böcker" osv., *LST*, nr. 5 1799.
52. Bergström, 117.
53. S. Widmalm, "För efterkommande: 1700-talets jordbrukspropaganda", i *Gyllene äpplen: Svensk idéhistorisk läsebok*, ed. G. Broberg (Stockholm, 1991), 578. *LM*, 3 1795, 21. *LB*, 16, 22 & 26/1 1796. Lindblom, *Doct. Mårt. Luthers Lilla Cateches med förklaring af Doct. Ol. Svebilus* (Stockholm, 1811), pkt. 78–80. Katekesen är en omarbetning av Svebilus. Ett litet utdrag kan ha sitt intresse: "Hwad förbindelse ålägger oss detta Bud [Du skall icke stjåla.] emot oss sjelfwa? Att undvika slöseri, lättja och tidens missbruk [---] Hwad befalles i det sjunde budet? Att wara arbetsame [---] Hwad nytta medförer arbetsamhet? Arbeitsamhet befördar helsa och wälstånd [---]. Motsvarande ställe i Svebilus har intet att säga om vare sig slöseri, tidens missbruk, nytta eller arbetsamhet (O. Svebilus, *Enfaldig Förklaring över Doct. Martin Lutheri Lilla Katekes ställd genom Spörsmål och svar* (auktoriserad 1689; Piteå, 1972)).
54. *LST*, nr. 6 & 8 1791/92, nr. 4 1792/93.
55. *LST*, nr. 5 1798. Den 1800-talskälla som åsyftas angående Kraft är L.F. Rääf, *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland*, I–V, (Linköping, 1856–75), III, 144. Det vore kanske inte heller omöjligt att hitta präster som startade ett slags ekonomiska föreningar för att rationalisera hushållningen i socknarna. Sådana hittade i alla fall C. Bergström i Uppland (Bergström, 146f).
56. Rodhe, 171f, lindblomcitater 172. J.A. Wadström klagade i *LST*, nr. 11 1798.
57. Den svenska upplysningen avskrivs av T. Frängsmyr i "Den svenska upplysningen – fanns den?", i *Artes* 1987:1; och i *Sökandet efter upplysningen. Jag är ingalunda den*

förste att inte hålla med Frängsmyr. Se t.ex. J. Christensson, "På spaning efter den svenska upplysningen", 38f; M. Nyman, *Upplysningens spegel*, 255f; A. Jarrick, *Mot det moderna förnuftet*, 16; och A. Jarrick & J. Söderberg, "En dialog om 'upplysningen' före upplysningen", i *Ugglan* 2. (Jmf äv. Inge Jonssons recension i *Lychnos* 1994). P. Aronsson framlägger sina funderingar kring upplysningen i "Bönderna och upplysningen: En historia med förhinder?", i *Ugglan* 2, och i recensionen "Vad är upplysning?", i *Häftan för kritiska studier* 1993:3. (Jmf äv. Lennart Johansson, "Den småländska gammalkyrkligheten – en religiös och samhällelig paradox", i *Väckelsen och vardagslivet: Västsvensk väckelse ur nordiskt perspektiv*, Västsvensk kultur och samhällsutveckling, Rapport nr. 4, (Göteborg, 1995).) Förutom förut nämnda arbete av Christensson bör följande framhållas: "Clifford Geertz – en antropolog för historiker?", i *Häftan för kritiska studier* 1991:3; och "Vitterhetens jakobiner, parnassförfattarna och den upplysta patriotismen", i *Ugglan* 2.

58. Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen*, 6ff. P. Gay, *The Enlightenment: An Interpretation* (London, 1966–69).
59. Frängsmyr, "Mer ljus över upplysningen", i *Lychnos* 1996, 161ff.
60. Citatet: P. Aronsson, "Bönderna och upplysningen: En historia med förhinder?", 30.
61. Citatet: P. Aronsson, "Vad är upplysning?", 64.